

Yıl: 2020 Cilt: 1 Sayı:1

Year: 2020 Volume: 1 Issue: 1

AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
NAZİLLİ İKTİSADİ VE
İDARİ BİLİMLER
FAKÜLTESİ
DERGİSİ

Aydın Adnan Menderes University
Journal of Nazilli Faculty of Economics and
Administrative Sciences

Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi

Refereed Journal of Social Sciences

AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
NAZILLI İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt: 1 / Sayı: 1 / Yıl: 2020

AYDIN ADNAN MENDERES ÜNİVERSİTESİ
NAZILLI İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

**NAZILLI İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ ADINA
SAHİBİ VE GENEL YAYIN YÖNETMENİ**

Prof. Dr. Yusuf KADERLİ

EDİTÖR

Dr. Öğr. Üyesi Engin ÇAKIR

EDİTÖR YARDIMCISI

Dr. Öğr. Üyesi Taner BULUT

ALAN EDİTÖRLERİ

(Unvana ve isme göre sıralı)

Doç. Dr. Atakan HATİPOĞLU

Doç. Dr. Utku YAPICI

Dr. Öğr. Üyesi Gülşah SEZEN AKAR

Dr. Öğr. Üyesi Umut EVLİMOĞLU

DİL EDİTÖRLERİ (İNGİLİZCE)

(Unvana ve isme göre sıralı)

Doç. Dr. Arzu GÜLER

Arş. Gör. Dr. Gönül TEZCAN

SEKRETERYA

(Unvana ve isme göre sıralı)

Arş. Gör. Dr. Burcu YILMAZ

Arş. Gör. Cemal Alpgiray BÖLÜCEK

Arş. Gör. İsmail ÖZTANIR

Arş. Gör. Kemal ÖZDEMİR

Arş. Gör. Murat ARTUÇ

İLETİŞİM

Özgül KUŞ (Memur)

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
İsabeyli Yerleşkesi, Nazilli, AYDIN. TÜRKİYE
0 (256) 347 7011

<http://dergipark.org.tr/niibfd>

niibfd@adu.edu.tr

YAYIN KURULU

(İsme göre sıralı)

Prof. Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN (PAÜ)

Prof. Dr. İsmet ATEŞ (ADÜ)

Prof. Dr. Muhsin ÖZDEMİR (ADÜ)

Prof. Dr. Onur ÖZVERİ (DEÜ)

Prof. Dr. Yusuf KADERLİ (ADÜ)

DANIŞMA KURULU

(İsme göre sıralı)

Dr. Abdullah ÖZDEMİR (ADÜ)	Dr. Marina E. JOHNSON (University of Dayton)
Dr. Adil BAYKASOĞLU (DEÜ)	Dr. Md. Abdul WADUD (University of Rajshahi)
Dr. Adriana GIURGIU (University of Oradea)	Dr. Md. Moynul AHSAN (Ankara University)
Dr. Ahmet ŞEKERKAYA (İstanbul Üni.)	Dr. Mehmet Ali SÜMBÜL (ADÜ)
Dr. Ahmet ÜNLÜ (ADÜ)	Dr. Mehmet Erdemir GÜNDOĞMUŞ (ADÜ)
Dr. Akan YANIK (ADÜ)	Dr. Mehmet MARANGOZ (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Dr. Ali CENGİZ (ADÜ)	Dr. Mehmet Metin DAM (ADÜ)
Dr. Ali DERAN (Niğde Ömer Halisdemir Üni.)	Dr. Mehmet TANYAŞ (Maltepe Üni.)
Dr. Ali Ender ALTUNOĞLU (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)	Dr. Mehpare TIMOR (İstanbul Üni.)
Dr. Ali ÖZDEMİR (DEÜ)	Dr. Merve İrem YAPICI (ADÜ)
Dr. Ali PETEK (ADÜ)	Dr. Muhsin ÖZDEMİR (ADÜ)
Dr. Amanda KING (Georgia Southern University)	Dr. Musa İKİZOĞLU (ADÜ)
Dr. Arzu GÜLER (ADÜ)	Dr. Mustafa Ali SARILI (ADÜ)
Dr. Arzu ORGAN (PAÜ)	Dr. Mustafa DOĞANER (ADÜ)
Dr. Ash YENİPAZARLI (ADÜ)	Dr. Mustafa MIYNAT (Celal Bayar Üni.)
Dr. Atakan HATİPOĞLU (ADÜ)	Dr. Namık Kemal ÖZTÜRK (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Dr. Aykut Hamit TURAN (Sakarya Üni.)	Dr. Necmi GÜRSAKAL (Uludağ Üni.)
Dr. Aynur UÇKAÇ (ADÜ)	Dr. Necmiye CÖMERTLER ŞİMŞİR (ADÜ)
Dr. Ayşe Cansu GÖK KISA (Hitit Üni.)	Dr. Nilüfer KARACASULU (DEÜ)
Dr. Ayşegül TUŞ IŞIK (PAÜ)	Dr. Onur ÖZVERİ (DEÜ)
Dr. Aziz BOSTAN (ADÜ)	Dr. Osman PEKER (ADÜ)
Dr. Bayram COŞKUN (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)	Dr. Ömer ÖZPINAR (ADÜ)
Dr. Bilge DOĞANLI (ADÜ)	Dr. Pınar Süral ÖZER (DEÜ)
Dr. Bülent YILDIZ (ADÜ)	Dr. Rafet AKTAŞ (Yıldırım Beyazıt Üni.)
Dr. Cemal İYEM (ADÜ)	Dr. Selçuk PERÇİN (Karadeniz Teknik Üni.)
Dr. Çağrı KÖROĞLU (ADÜ)	Dr. Sema OĞLAK (ADÜ)
Dr. Çınar ÖZEN (Ankara Üni.)	Dr. Serkan DİLEK (Kastamonu Üni.)
Dr. Ece ARMAĞAN (ADÜ)	Dr. Sezgin DEMİR (ADÜ)
Dr. Engin BERBER (Ege Üni.)	Dr. Süleyman BARUTÇU (PAÜ)
Dr. Engin ÇAKIR (ADÜ)	Dr. Süleyman ÖZDEMİR (Bandırma Onyeddi Eylül Üni.)
Dr. Erman COŞKUN (İzmir Bakırçay Üni.)	Dr. Şansel ÖZPINAR (ADÜ)
Dr. Erol EĞRİOĞLU (Giresun Üni.)	Dr. Taner BULUT (ADÜ)
Dr. Ersan ÖZ (PAÜ)	Dr. Taylan URKMEZ (SolBridge Int. School of Business)
Dr. Esin SAYIN (ADÜ)	Dr. Tuncay Ercan SEPETCİOĞLU (ADÜ)
Dr. Esra AYTAÇ ADALI (PAÜ)	Dr. Tuncer ÖZDİL (Manisa Celal Bayar Üni.)
Dr. Fatma Neval GENÇ (ADÜ)	Dr. Turgay UZUN (Muğla Sıtkı Koçman Üni.)
Dr. Ferhan ÇEBİ (PAÜ)	Dr. Türkay DERELİ (Gaziantep Üni.)
Dr. Feriştah SÖNMEZ (ADÜ)	Dr. Umut EVLİMOĞLU (ADÜ)
Dr. Funda ÇONDUR (ADÜ)	Dr. Umut Tolga GÜMÜŞ (ADÜ)
Dr. Gülşah SEZEN AKAR (ADÜ)	Dr. Utku YAPICI (ADÜ)
Dr. Hadi GÖKÇEN (Gazi Üni.)	Dr. Veysel YILMAZ (Eskişehir Osmangazi Üni.)
Dr. Hakan SARITAŞ (PAÜ)	Dr. Victoria Ateca AMESTOY (Uni. of Basque Country)
Dr. Halil MUTİOĞLU (ADÜ)	Dr. Yaşar UYSAL (DEÜ)
Dr. Hatice EROL (ADÜ)	Dr. Yetkin BULUT (Ondokuz Mayıs Üni.)
Dr. Hür Bersam BOLAT (PAÜ)	Dr. Yusuf ALPER (Uludağ Üni.)
Dr. Hüseyin AKTAŞ (Celal Bayar Üni.)	Dr. Yusuf KADERLİ (ADÜ)
Dr. Hüseyin GÜL (ADÜ)	Dr. Aşkın GÜNGÖR (PAÜ)
Dr. Hüseyin ŞENKAYAS (ADÜ)	Dr. Ioannis KARKASIZ (University of the Aegean)
Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ (Şırnak Üni.)	Dr. Jinyoung HWANG (Hannam University)
Dr. İlhan KÜÇÜKKAPLAN (PAÜ)	Dr. Kamil Ufuk BİLGİN (TODAİE)
Dr. İsmail MAZGİT (DEÜ)	Dr. Ralf WAGNER (University of Kassel)
Dr. İsmet ATEŞ (ADÜ)	Dr. Sacit Hadi AKDEDE (İzmir Bakırçay Üni.)
Dr. John KING (Georgia State University)	Dr. Sarmite MIKULIONIENE (Mykolas Romeris University)
Dr. Kemal YILDIRIM (Anadolu Üni.)	Dr. Şevkinaz GÜMÜŞOĞLU (Yaşar Üni.)

BU SAYIYA KATKI YAPAN HAKEMLERİMİZE TEŞEKKÜR EDERİZ.

(İsme göre sıralı)

Dr. Ali PETEK
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Deniz ALCA
(Karabük Üniversitesi)

Dr. Funda ÇONDUR
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Hatice EROL
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Muharrem AFŞAR
(Anadolu Üniversitesi)

Dr. Umut EVLİMOĞLU
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Arzu GÜLER
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Fatma Neval GENÇ
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Halil MUTİOĞLU
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Hüseyin GÜL
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Sema OĞLAK
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Utku YAPICI
(Aydın Adnan Menderes Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makaleleri

TÜRKİYE İLE SEÇİLMİŞ ORTA DOĞU ÜLKELERİ ARASINDAKİ TİCARET
YOĞUNLUĞUNUN ANALİZİ

Mehmet Ali DEMİR **1-14**

TÜRKİYE'NİN KORONAVİRÜSLE MÜCADELE PERFORMANSI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME

Ayşe SERTDEMİR **15-26**

İŞE YENİ BAŞLAYAN HEMŞİRELERİN ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARI İLE
PERSONEL DEVİR ORANLARI: DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ HASTANESİ
HEMŞİRELERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Kezban ÖZÇELİK KAYNAK, Barış ÖZTUNA **27-38**

TÜRKİYE'DE REEL EFEKTİF DÖVİZ KURU VE İMALAT SANAYİ
ÜRETİMİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ (2008 -2020 DÖNEMİ)

Ali PETEK, Ceren ALTUN, Filiz Feryal PETEK **39-48**

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE LİBYA DEVLETİ ULUSAL MUTABAKAT
HÜKÜMETİ ARASINDA İMZALANAN AKDENİZ'DE DENİZ YETKİ
ALANLARININ SINIRLANDIRILMASINA İLİŞKİN MUTABAKAT
MUHTIRASININ ULUSLARARASI POLİTİKAYA ETKİLERİ

Zeynep PARALI **49-64**

TÜRKİYE İLE SEÇİLMİŞ ORTA DOĞU ÜLKELERİ ARASINDAKİ TİCARET YOĞUNLUĞUNUN ANALİZİ

Mehmet Ali DEMİR¹

Özet

1990'lı yılların başından itibaren küreselleşmenin hızla artması ile birlikte iletişim teknolojileri ve taşımacılıkta meydana gelen gelişmeler ülkelerin ticari ilişkilerinde de değişimlere yol açmıştır. Özellikle sınır komşuları ile tarih ve kültür bağı bulunan ülkeler arasında ekonomik avantajlar değerlendirilerek yapılan anlaşmaların, ticaret hacimlerinin artmasında büyük katkı sağlamıştır. Küresel değer zincirleri adı verilen yeni model ile birlikte sermaye, maliyet ve işgücünün daha ucuz olduğu coğrafyalara ulaşılmış, ticaret ile birlikte katma değerli üretim ön plana çıkmıştır. Yeni dönemin pozitif getirilerini iyi kullanarak ekonomik atılım göstermeyi başaran ülkelerin gelişimi bu ülkelerin ticari ortaklarına, sınır komşularına da ekonomik ve ticari alanda yeni imkânlar yaratmıştır. Bu çalışmada Türkiye'nin 2000'li yıllardan sonra dış ticaretindeki büyük artış ile sınır komşusu olan veya hem kültürel hem de tarihi bağlantıları olan seçilmiş 11 Ortadoğu ülkesi arasındaki bağlantı incelenmiştir. Ticari ilişkilerdeki bağlantı ülkeler arasında ithalat ve ihracat yoğunluk endeksleri oluşturularak yapılmış, neticede ülkeler arasında bahse konu yıllar arasında ticari ilişkilerde yoğunluğun artmış olduğu gözlemlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Ortadoğu, İhracat Yoğunluk Endeksi, İthalat Yoğunluk Endeksi, Dış Ticaret

JEL Kodları: B17, F1, F4

ANALYSIS OF TRADE INTENSITY BETWEEN TURKEY AND SELECTED MIDDLE EAST COUNTRIES

Abstract

With the rapid increase in globalization since the early 1990s, developments in communication technologies and transportation have also led to changes in the country's trade relations. Especially, the treaties signed between the border neighbors and countries with a historical and cultural connection by evaluating the economic advantages made a great contribution to the increase of their commercial volumes. With the new model called global value chains, geographies where capital, cost and labor are cheaper have been reached, and value added production has come to the fore with trade. The development of countries that managed to show economic breakthrough by using the positive returns of the new era created new opportunities in the economic and trade field of their neighbors to their trade partners. This study examined the link between the 2000s after many years in Turkey, which is bordered by a big increase in foreign trade or both historic and cultural links which selected the 11 Middle East countries. The connection in trade relations has been made by creating import and export intensity indices among countries, and as a result, it has been observed that the intensity of trade relations has increased between the mentioned years.

Keywords: Turkey, Middle East, Export Intensity Index, Import Intensity Index, Foreign Trade

JEL Codes: B17, F1, F4

GİRİŞ

Ülkelerin ekonomik olarak attığı her adım hiç kuşku yok ki ticari ilişkide olduğu ülkeleri de az ya da çok etkilemektedir. İki ülke arasındaki ticaret hacminin büyüklüğüne göre ülkeler birbirlerinde meydana gelen siyasi ya da ekonomik hareketlerden etkilenmektedir. Son 30 yıl içerisinde teknolojinin her alanda gelişim göstermesiyle birlikte ticaretin de boyutlarında değişiklikler meydana gelmiştir. Ürünlerin tasarlanma aşamasından pazarlandığı ana kadar farklı ülkelere giriş çıkış yapması nedeniyle ihraç edilen bir ürünün tek bir ülkeye ihraç kalemi olarak yazılması da imkânsız hale gelmiştir. Geleneksel ticaret mekanizmasından farklı bir yaklaşım içeren bu yeni model akademik yazında Küresel Değer Zincirleri (KDZ) olarak tanımlanmıştır. Küresel Değer Zincirleri (KDZ), 21. yüzyılın karşımıza çıkardığı yeniliklerden bir tanesidir. Geleneksel ticaret anlayışından çok daha karmaşık ve farklı bir hesap yöntemini de beraberinde getiren küresel değer zincirleri ülkelerin birbirleriyle olan siyasi ve kültürel ilişkilerinde de farklılıklara yol açmıştır. Aynı zamanda bu kavramın ortaya çıkmasıyla birlikte ülkeler içerisinde birçok hükümü de barındıran kendi aralarında karşılıklı olarak ikili ticaret anlaşmaları da imzalamaya başlamışlardır. Bu durumun ortaya çıkmasıyla birlikte ülkeler birbirlerinin ekonomik koşullarından etkilenir hale gelmişlerdir. Küresel değer zincirlerine katılım payını arttıran ülkeler ticaret

¹ Arş. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, Çankırı, Türkiye, malidemir@karatekin.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0992-347X

ortaklarının da bu paydan daha fazla gelir elde etmelerine imkân tanımışlardır. Özellikle birbirleriyle hem ithalat hem de ihracat ilişkisi içerisinde bulunan, özellikle de birbirlerine sınır komşuları olan ülkeler için adeta sınırların bir ehemmiyeti kalmamıştır. 21.yüzyılın başlarından itibaren ekonomik olarak büyük atılımlar gösteren ve Dünya'nın en büyük ikinci ekonomisi konumuna ulaşan Çin'in hem kendisine sınır komşusu hem de ticari anlamda ilişki içerisinde bulunduğu Güney Kore, Hindistan gibi ülkelere de ekonomik kazançlar sağlaması bu duruma örnek olarak gösterilebilmektedir. Ülkelerin birbirlerine sınır komşusu ya da mesafe olarak yakın olması ticari olarak birçok avantajı da beraberinde getirmektedir. Kültürel ve tarihi ortaklıkların bulunması, tüketim alışkanlıklarının benzemesi, taşıma ve lojistik kolaylıklar ve bunun yanında birbirleriyle anlaşmalarının daha kolay olması ülkelerin birbirleriyle daha sıkı ticari ilişki içinde olması için birer avantaj oluşturmaktadır. Avrupa Birliği üyesi ülkeler ile Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) buna en büyük örnektir. Her iki ortaklıkta yer alan ülkeler de ticari yönden büyük kazançlar sağlamışlardır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin 2000'li yıllardan sonra dış ticaretindeki büyük artış gerçekleştirdiği ve aynı zamanda sınır komşusu olan veya hem kültürel hem de tarihi bağlantıları olan seçilmiş 11² Ortadoğu ülkesi arasındaki bağlantı incelenecektir. Bu inceleme yapılırken öncelikli olarak Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinden müteakiben de bu ülkelerle ekonomik ilişkilerin geçmişinden kısaca bahsedilecektir. Çalışmanın üçüncü bölümünde akademik yazında Türkiye ile Ortadoğu ülkelerinin ekonomik ilişkilerini inceleyen çalışmalara yer verilecektir. Daha sonra çalışmanın dördüncü bölümünde 11 Ortadoğu ülkesiyle Türkiye'nin hem ithalat hem de ihracat yoğunluk endeksleri çıkarılarak 2007-2018 tarihleri arasındaki veriler kullanılarak ticari ilişkilerin gidişatı ampirik olarak değerlendirilecektir. Yoğunluk analizlerinin ardından son bölümde analiz sonucunda elde edilen sonuçlar ve genel bir değerlendirmeyle makale sonlandırılacaktır.

1. TÜRKİYE-ORTADOĞU İLİŞKİLERİ

Ortadoğu ülkelerinin tamamı Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı sonrasında çökmesiyle kurulmuş ülkelerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı niteliğinde bulunan ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile Ortadoğu ülkelerinin ilişkileri de bu tarihten itibaren başlamaktadır. Türkiye'nin kurulduğu tarihten itibaren yüzünü Batı'ya dönerek ticari ilişkilerini de Batı eksenli bir çerçeveye oturtması ve aynı zamanda hem Arap ülkelerinin hem de Türkiye'nin birbirlerine karşı olumsuz yaklaşımları nedeniyle ticari ve siyasi ilişkiler uzun bir dönem göz ardı edilmiştir (Engin Öztürk, 2018:894). Başka bir ifadeyle, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Arap Orta Doğusunda başlayan bağımsızlık çatışmaları, 1939-1945 yılları arasında süren İkinci Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir. Bunun sonucunda da bölgenin siyasi coğrafyasının tam olarak gerçekleşmemesi ve genel olarak da bölgedeki güvenlik konularının ağırlık kazanması, Türkiye ile Arap Orta Doğusu arasında siyasi ve ticari ilişkilerin gelişmemesine neden olmuştur (Şahin, 2010:10). İkinci Dünya Savaşı'nın bitmesiyle birlikte Fransa ve İngiltere bölgeden çekilmiş ve bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kazanmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin bölge ülkeleriyle siyasi ve ticari ilişkilerinin gelişmesi beklenirken tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin abartılı bir şekilde Batı yanlısı bir politika izlemesi bölge ülkeleriyle ilişkilerinin gelişmemesine neden olmuştur. 1960 yılından itibaren patlak veren Kıbrıs Krizi ve 1974 Türkiye'nin Kıbrıs harekâtı bu ilişkilerin değişmesinde bir dönüm noktası olmuştur. Bunun nedeni olarak savaş sonrasında Batı ülkelerinin takınmış olduğu olumsuz tavır ile Türkiye'ye uygulanan ambargoların Türkiye ile Batı ülkelerinin arasını açması olarak gösterilebilir (Sinkaya, 2011: 86-89). Ancak her ne kadar bu tarihten sonra Ortadoğu'yla ilişkilerde bir değişim söz konusu olmuşsa da bölgenin istikrardan yoksun yapısı nedeniyle istikrarlı devam eden iyi ilişkilerden hiçbir zaman söz edilememektedir. Genel itibarıyla Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri arasındaki ilişkilerin seyri Türkiye'nin ve bu ülkelerin Batıyla olan ilişkileriyle bağlantılı ilerlemiştir. Türkiye'nin batıyla gerginlikler yaşamaması Ortadoğu ile yakınlaşmasına sebep olurken, Ortadoğu ülkelerinin batıyla gerginlikler yaşamaması durumunda da Türkiye ile ilişkilerinde sıkıntılar meydana gelmiştir. Muhakkak ki bölgede sağlanacak istikrar ve barış tüm Ortadoğu ülkelerinin faydasına olacaktır. Ancak bölgenin petrol yönünden zenginliği ve tüm dinlerin kesişen noktası olması gibi özellikleri bölgenin sürekli krizlere ve savaşlara

² Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, İran, İsrail, Filistin, Katar, Kuveyt, Lübnan, Suudi Arabistan, Umman, Ürdün.

sahne olmasına sebep olmaktadır (Aydın & Aras, 2004: 103-128). 1974 yılından sonra Türkiye'ye uygulanan ambargo ve batı ülkelerinin olumsuz tavrı nedeniyle Türkiye, Ortadoğu ülkeleriyle daha yakın ilişkiler içerisinde olmaya başlamıştır. Ancak bu tarihten sonra 1979 İran Devrimi, İran-İrak savaşı, Körfez Savaşları, İran'a uygulanan ambargo ve son olarak Suriye Krizi gibi olaylar bu ilişkilerin devamlı surette iyi ya da kötü gitmesine imkân tanımamıştır. Türkiye'nin Orta Doğu politikaları 2000'li yılların başından itibaren değişme göstermiştir. Bunun başlıca sebepleri ise şu şekilde özetlenebilir (Şahin, 2010: 15-16):

- Türkiye'nin AB sürecinin iyi gitmemesi,
- ABD'nin Irak'ı işgal etmesi ve Türkiye-ABD arasındaki güvensizlik,
- 2008 yılında Amerika'da başlayıp tüm dünyaya yayılan ekonomik kriz ile birlikte Avrupa Birliği ve eski Sovyetler Birliği coğrafyasının ekonomik olarak cazibesini yitirmiş olması görüşü,
- İsrail-Filistin sorununun gün geçtikçe artmaya başlaması,
- Türkiye'nin bölgeye olan ekonomik ve kültürel bakış açısının değişmesi.

Sonuç olarak Türkiye, 2000 sonrasında Orta Doğu'da Batı'nın bölgede güvenlik ağırlıklı görüşlerinden farklı olarak ekonomik ve bölgenin gerçeklerini daha fazla dikkate alan bir politika takip etmektedir (Şahin, 2010: 20).

2. TÜRKİYE-ORTADOĞU EKONOMİK İLİŞKİLERİ

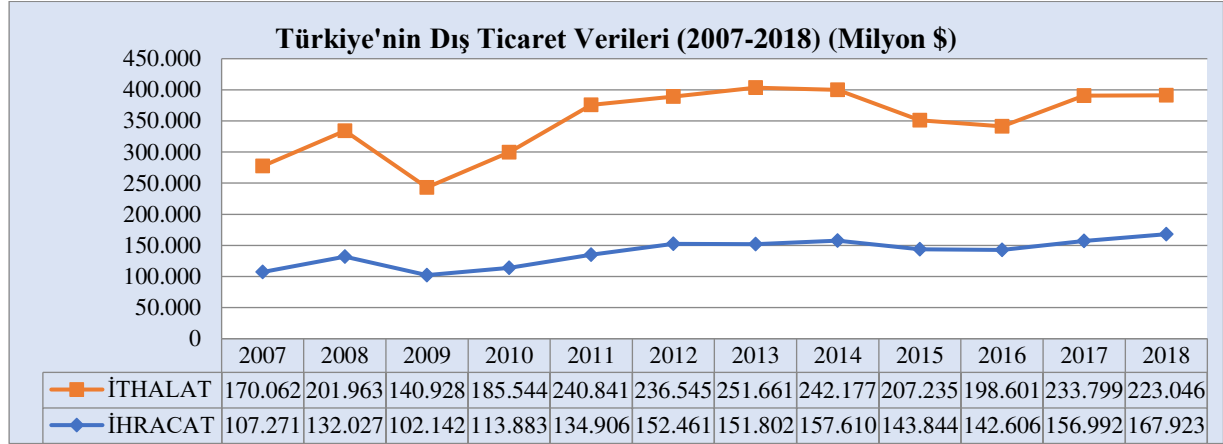
Ortadoğu'nun yüksek ekonomik değere sahip doğal kaynakları bulunmaktadır. Bu da bölgenin ekonomik olarak potansiyeli yüksek bir konuma sahip olmasına sebep olmaktadır. Bölgede bulunan yüksek katma değere sahip doğal kaynakların ekonomik olarak bir değere dönüştürülmesi neticesinde, bölge ülkeleri arasında önemli boyutlarda ticaret akışları yaratılabilmektedir (Kula & Aslan, 2008: 7). Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ile ilişki içerisinde bulunan Türkiye, yaşanan ekonomik kriz sebebiyle yönünü Orta Doğu'ya çevirmeyi tercih etmiştir. Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) ülkelerinin Türkiye aleyhine koymuş olduğu ihracat kotaları ve dünya piyasalarında 1970'lerin ikinci yarısında ortaya çıkan genel durgunluk Türkiye'nin Avrupa piyasalarına ihracat yapma olanaklarını oldukça sınırlı hale getirmekteydi. Bu nedenle Orta Doğu, Türkiye için potansiyel bakımdan en verimli piyasa olarak görülmekteydi (Dağı, 2002: 172). Orta Doğu ülkeleri ile ekonomik ilişkiler, 1960-1980 döneminde ağırlıklı olarak petrol ihtiyacı sebebiyle gerçekleşmiştir (Demir, 2009: 210).

Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasındaki ekonomik ilişkiler, siyasi ilişkilerle paralellik göstermektedir. 1980 yılında yaşanan ekonomik darboğazdan sonra Türkiye büyüme tercihini ithal ikameci modelden ihracata dayalı büyüme modeliyle değiştirmiştir. Buna ek olarak, aynı zamanda Batı ülkeleri ile olan olumsuz ilişkilerin devam etmesi, Ortadoğu ülkeleri ile Türkiye arasında 1960-1970'li yıllarda artmaya başlayan siyasi ilişkiler, ekonomik ilişkilerin de artmaya başlamasında bir başlangıç noktası olarak kabul edilebilir (Demir, 2009).

Türkiye'nin ekonomik tablolarının istikrarsız seyretmesi ve bölgedeki düzensizlikler ticari ilişkilerde de bir istikrara izin vermemiştir. Türkiye'nin 1994 ve 2001 yılında yaşamış olduğu ekonomik krizler ve ihracatının artmasıyla paralel olarak ithalatın da artması, bu nedenle ortaya çıkan cari açık, Türkiye'nin bu dönemde ekonomik olarak atılım sağlayamamasında en büyük faktörler olarak göze çarpmaktadır. Ancak 2001 yılı krizinin ardından Ortadoğu ülkeleri ile düzelen siyasi ilişkiler ve ülkenin uyguladığı sıkı para politikalarıyla, ticarete hem ithalat hem de ihracat yönünde göze çarpan bir artış meydana gelmiştir (Çeştepe, 2012: 25). Türkiye'nin 1996-2005 yılları arasında Orta Doğu ülkelerine gerçekleştirmiş olduğu ihracatı yılda ortalama olarak %14,1 oranında artış göstermiştir (Kula & Aslan, 2008: 2).

2008'de Amerika merkezli meydana gelen küresel finansal kriz, Avrupa Birliği ülkelerini de etkilemiştir. Bu dönemde Türkiye, Ortadoğu pazarına yönelmek durumunda kalmış ve ticari ilişkiler en yüksek seviyesine bu tarihten itibaren ulaşmıştır (Turan, Özarı & Demir, 2016: 155). Türkiye'nin 2007-2018 yılları arasındaki ihracat ve ithalat verileri Şekil 1'de gösterilmiştir. 2007 yılında 107 milyar doları aşan ihracatı, 2018 yılının sonunda 168 milyar doları bulmuştur (Şekil 1). İthalatı ise 2007 yılında 170

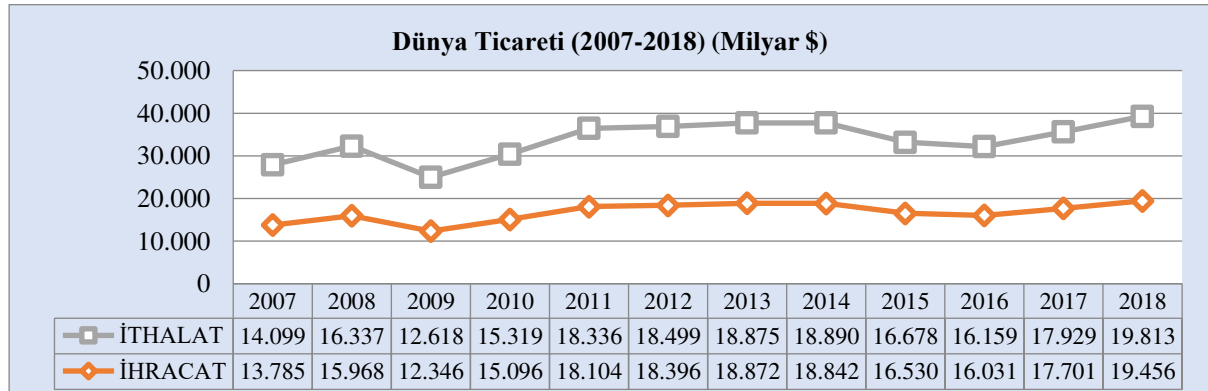
Milyar dolarlık, 2018 yılında 223 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Şekil 1). Türkiye'nin dış ticaret hacmi bu 12 yılda % 41,1 oranında artış göstermiştir.

Şekil 1. Türkiye'nin Dış Ticaret Verileri (2007-2018)

Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020.

Dünya'da gerçekleşen toplam ihracat ve ithalat değerleri ise Şekil 2'de gösterilmiştir. Bu grafiğe göre Dünya'da gerçekleşen toplam ihracat; 2007 yılında 13,7 trilyon doların üzerinde gerçekleşirken, bu rakam 2018 yılı sonunda, 2007 yılına göre % 42,3 oranında artarak yaklaşık olarak 19,5 trilyon dolara ulaşmıştır (Şekil 2). Türkiye, Dünya ihracatından 2007 yılında % 0,77 oranında pay alırken, 2018 yılı sonunda bu oran % 0,86 oranında gerçekleşmiştir. Dünya ticaretinde ithalat rakamlarına bakıldığında ise; 2007 yılında ithalat 14 trilyon doların üzerinde gerçekleşirken, bu rakam 2018 yılı sonunda, 2007 yılına göre % 41,4 oranında artarak 19,8 trilyon doları aşmıştır (Şekil 2). 2007 yılı sonunda Türkiye, Dünya ithalatının % 1,2 oranını karşılarken, 2018 yılı sonunda bu değer bir miktar azalarak % 1,12 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 2. Dünya Ticareti (2007-2018)

Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020.

Türkiye'nin seçilmiş 11 Ortadoğu ülkesine yapmış olduğu ihracatın değerleri ve bu ülkelerden gerçekleştirmiş olduğu ithalat miktarı ise Tablo 1 ve Tablo 2'de gösterilmiştir. Türkiye'nin genel ithalat ve ihracatı artarken, Ortadoğu ülkeleriyle olan ticari ilişkilerinin de benzer bir şekilde artmış olduğu Tablo 1 ve Tablo 2'de görülmektedir. Bu yıllar arasında yalnızca İran ile ihracata nazaran ithalat daha fazla artmış diğer ülkelerde ise ihracat tarafında Türkiye lehine bir durum meydana gelmiştir. Tekil ülkeler bazında değerlendirildiğinde; Türkiye'nin en büyük ihracat pazarının Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) olduğu anlaşılmaktadır. BAE'den sonra en yüksek paya sahip olan ülkeler ise İran, Suudi Arabistan ve İsrail'dir. Türkiye'nin ihracatında en düşük paya sahip olan ülke ise Filistin'dir. Analize dâhil edilen ülkelerden İsrail, Ürdün ve Filistin ile Türkiye'nin yapmış olduğu ikili ticaret anlaşmaları

da bu ülkeler ile yapılan dış ticarete olumlu etkiler yaptığı düşünülmektedir. Türkiye ile İsrail arasındaki serbest ticaret anlaşması 1997 yılından itibaren yürürlükte bulunmaktadır. Bu durum iki ülke arasındaki dış ticaret ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Aynı şekilde Türkiye ile Ürdün arasında 2011 yılında imzalanan serbest ticaret antlaşması da, iki ülke arasındaki ticaretin hızlı bir şekilde gelişmesine katkıda bulunmuştur. Anlaşmanın olmadığı 2007-2011 yılları arasındaki Türkiye'nin Ürdün ile olan dış ticaret ilişkisini incelediğimizde; Türkiye'nin ihracat rakamları 389 milyon dolar ile 571 milyon dolar arasında, ithalat rakamları ise yaklaşık 12 milyon dolar ile 66 milyon dolar arasında değişmekteyken, ikili anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle Türkiye'nin ihracatı önemli ölçüde artmıştır. Bu artış 2014 yılının sonunda 907 milyon dolar ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Benzer durum, Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu ithalat rakamlarında da gözlemlenmektedir. 2007 yılında Türkiye'nin ithalat miktarı yalnızca 11,5 milyon dolar iken, 9 yıl sonra (2015) bu değer 11 kattan fazla artarak 127,9 milyon dolara ulaşmıştır. Türkiye'nin bir başka ikili ticaret anlaşması imzaladığı Orta Doğu ülkesi ise Filistin'dir. Bu ülke ile yapılan ikili ticaret anlaşması 2005 yılında yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın yürürlüğe girdikten 2 yıl sonra, yani 2007 yılı sonunda dış ticaret hacmi 23 milyon dolar iken, bu rakam 2018 yılı sonunda 83 milyon doları aşmıştır. Bu iki ülke arasındaki ticaret hacmi, 12 yıl içerisinde 3,6 kat artış göstermiştir. Türkiye'nin seçilmiş ülkeler ile dış ticaret rakamlarına bakıldığında ise; Türkiye, 2007 yılı sonunda 20,46 milyar dolarlık (9,46 milyar doları ihracat, 11 milyar doları ithalat) bir ticaret hacmine sahiptir. Bu rakam 2012 yılı sonunda en yüksek değer olan 47,46 milyar dolara (26,8 milyar doları ihracat, 20,66 milyar doları ithalat) ulaşmıştır. 2018 yılı sonunda ise Türkiye'nin seçilmiş ülkelerle olan dış ticaret hacmi toplam 29,35 milyar dolar (13,60 milyar doları ihracat, 15,75 milyar doları ithalat) olarak gerçekleşmiştir. Bu rakamın azalmasının nedenleri olarak; bölgede yaşanan siyasi istikrarsızlıklar ve başta ABD ve AB ülkeleri olmak üzere birçok devletin İran'a ekonomik ve siyasi yaptırımlar uygulaması gösterilebilir. Bölge ülkeleri ile yapılan ihracat ise 2007-2018 yılları arasında %43,75 oranında artış göstermişken, aynı dönemde ithalat ise %95 oranında artmıştır.

Tablo 1. Türkiye'nin Seçilmiş 11 Ortadoğu Ülkelerine İhracatı (2007-2018) (Milyon \$)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İsrail	1.658	1.935	1.522	2.080	2.391	2.329	2.649	2.951	2.698	2.956	3.047	3.894
Ürdün	389,3	460,7	455,3	571,3	506,8	770,9	744,1	907	834,7	711	682,4	860,8
Filistin	21,2	20,6	29,5	40,3	49	62,6	75,5	90,9	82,2	94,5	87,4	77,5
İran	1.441	2.029	2.024	3.044	3.589	9.921	4.192	3.886	3.664	4.968	3.259	2.392
S.Arabistan	1.486	2.201	1.768	2.217	2.763	3.676	3.191	3.047	3.472	3.174	2.734	2.636
Bahreyn	76,6	308,2	113	172	160	208	199	204	225	193	227	298
Kuveyt	221	493	211	395	297	290	334	372	482	431	439	533
Lübnan	393	665	688	618	718	845	818	782	722	734	889	898
BAE	3.240	7.975	2.896	3.332	3.706	8.174	4.965	4.655	4.681	5.406	9.184	3.137
Katar	449	1.074	289	162	188	257	244	344	423	439	648	1.096
Umman	91	215	105	129	214	268	373	491	324	243	221	422

Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020.

Tablo 2. Türkiye'nin Seçilmiş 11 Ortadoğu Ülkelerinden İthalatı (2007-2018) (Milyon \$)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İsrail	1.082	1.448	1.075	1.359	2.057	1.710	2418	2.881	1.672	1.385	1.505	1.714
Ürdün	11,5	25,2	20,3	42,4	66,4	95,9	70,5	126	127,9	102,2	112,6	97,8
Filistin	0,7	0,4	0,2	0,5	0,2	0,4	1,1	2,5	2,3	3,3	4,9	6,6
İran	6.615	8.199	3.405	7.645	12.461	11.964	10.383	9.833	6.096	4.699	7.492	6.931
S.Arabistan	2.439	908	775	1.380	2.001	2.171	2.014	2.343	2.117	1.835	2.110	2.318
Bahreyn	119	95	24	71	111	158	172	294	104	127	186	186
Kuveyt	90	80	184	214	270	278	290	196	141	110	169	144
Lübnan	116	178	108	228	282	176	187	139	67	81	131	169
BAE	470	691	667	698	1.649	3.596	5.384	3.253	2.008	3.701	5.546	3.780
Katar	29	159	85	177	481	466	373	394	360	271	264	335
Umman	24	10	16	39	56	52	150	101	60	49	95	67

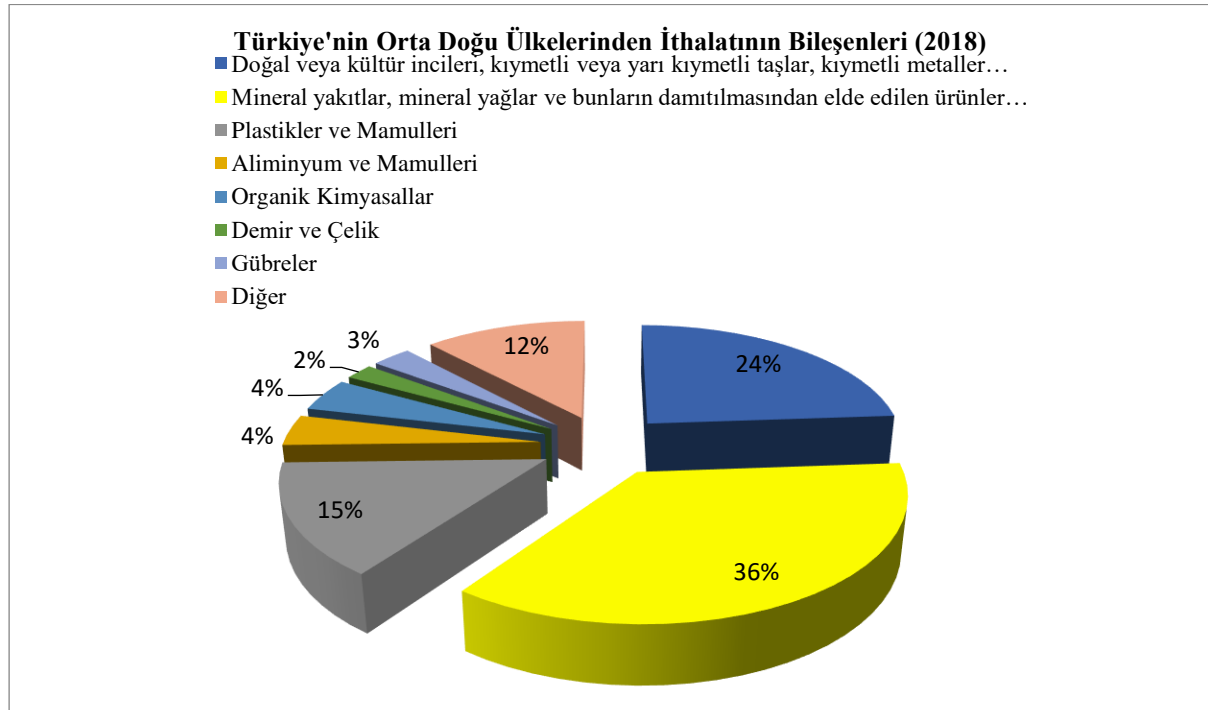
Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020.

Ortadoğu ülkelerinin ekonomileri %90 oranında petrol ihracatına dayanmaktadır. Aşağıdaki Şekil 3'te Türkiye'nin 2018 yılında Orta Doğu ülkelerinden gerçekleştirmiş olduğu ithalatının bileşenleri gösterilmiştir. 2007 yılında Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerinden yapmış olduğu ithalat tutarı 12,7 milyar dolar iken, 2018 yılı sonunda Türkiye'nin bu bölgeden ithalatının değeri ise 19,43 milyar doları aşmıştır. Bir diğer ifadeyle Türkiye'nin ithalat tutarı 12 yıl içerisinde %53 oranında artış göstermiştir. Türkiye'nin bu bölgeden ithal ettiği en büyük ürün kalemini %36,1 (7 milyar dolar) ile mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler oluşturmaktadır. Bu bileşeni %23,88 (4,64 milyar dolar) ile doğal ve kültür incileri, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar ve kıymetli metaller takip etmektedir. Türkiye'nin Orta Doğu'dan ithalatındaki en büyük üçüncü bileşen ise %14,6 (2,83 milyar dolar) ile plastikler ve bunların mamulleri gelmektedir. Organik kimyasallar %4,38 (852 milyon dolar); Alüminyum ve bunların mamulleri %4,08 (795 milyon dolar); Gübre ithalatı yaklaşık olarak %3(561 milyon dolar) ve Demir ve Çelik ürünleri ithalatı ise %2,11 (411 milyon dolar) ile diğer en büyük paya sahip ithalat bileşenleri olarak göze çarpmaktadır.

Tablo 3. Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerinden ithalatında yer alan en fazla ürün bileşenleri (2018)

Ürün Grubu	Değer (milyon dolar)
Mineral Yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler	7,016
Doğal veya kültür incileri, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller...	4,641
Plastikler ve Mamulleri	2,838
Organik Kimyasallar	852,7
Alüminyum ve Mamulleri	795
Gübreler	561
Demir ve Çelik	411
Diğer	1,517

Kaynak: ITC, 2020. Yazar tarafından derlenip hazırlanmıştır

Şekil 3. Türkiye'nin Orta Doğu Ülkelerinden İthalatının Bileşenleri (2018)

Kaynak: ITC, 2020. Yazar tarafından derlenip hazırlanmıştır.

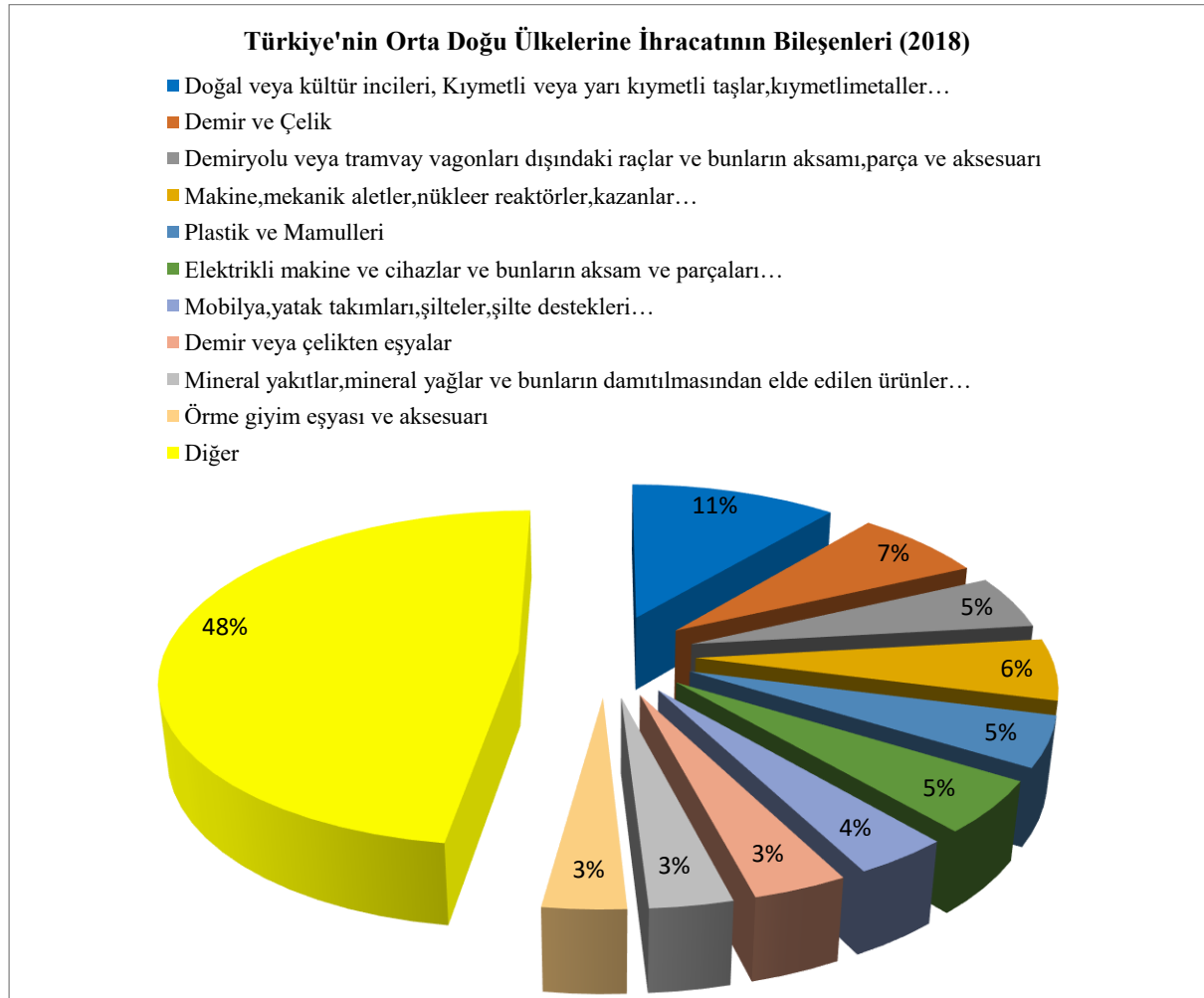
Şekil 4 ise, Türkiye'nin 2018 yılında Orta Doğu ülkelerine gerçekleştirmiş olduğu ilk 10 ürün grubu ihracatının bileşenlerini göstermektedir. 2007 yılında Türkiye'nin bu bölgeye ihracatı 14,3 milyar dolar iken, bu rakam 12 yıl içerisinde % 107,8 artarak, 2018 yılı sonunda 29,72 milyar doları aşmıştır. İhraç

edilen ürünlere bakıldığında bu tutarın % 11,1 (3,3 milyar dolar) ve en büyük ihracat kalemini doğal veya kültür incileri, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller oluşturmaktadır. Bu bileşeni yaklaşık % 7 (2 milyar dolar) ile demir ve çelik ihracatı; % 5,84 (1,73 milyar dolar) oranındaki ihracat ile makine, mekanik aletler, nükleer reaktörler, kazanlar ve bunların parçaları takip etmektedir. Elektrikli makine ve cihazlar ve bunların aksam ve parçaları ise % 4,92 (1,46 milyar dolar); mobilya, yatak takımları, şilteler, şilte destekleri, minderler ve benzeri doldurulmuş mobilyalar ise % 3,66 (1,1 milyar dolar) olarak ihracat bileşenleri içerisinde yer almaktadır. Türkiye'nin 2018 yılında Orta Doğu'ya yaptığı ihracatın bileşenlerine bakıldığında ise tek bir kaleme ya da birden fazla ihracat kalemine dayanmadığını, Orta Doğu bölgesine çok fazla ürünü ya da malzemeyi ihraç ettiği karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 4. Türkiye'nin Orta Doğu Ülkelerine İhracatında Yer Alan En Fazla Ürün Bileşenleri (2018)

Ürün Grubu	Değer (milyar dolar)
Doğal veya kültür incileri, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller...	3,30
Demir ve Çelik	2,06
Makine, mekanik aletler, nükleer reaktörler, kazanlar...	1,73
Elektrikli makine ve cihazlar ve bunların aksam ve parçaları...	1,46
Mobilya, yatak takımları, şilteler, şilte destekleri...	1,10
Demir veya çelikten eşyalar	1,06
Diğer	21,1

Kaynak: ITC, 2020. Yazar tarafından derlenip hazırlanmıştır.

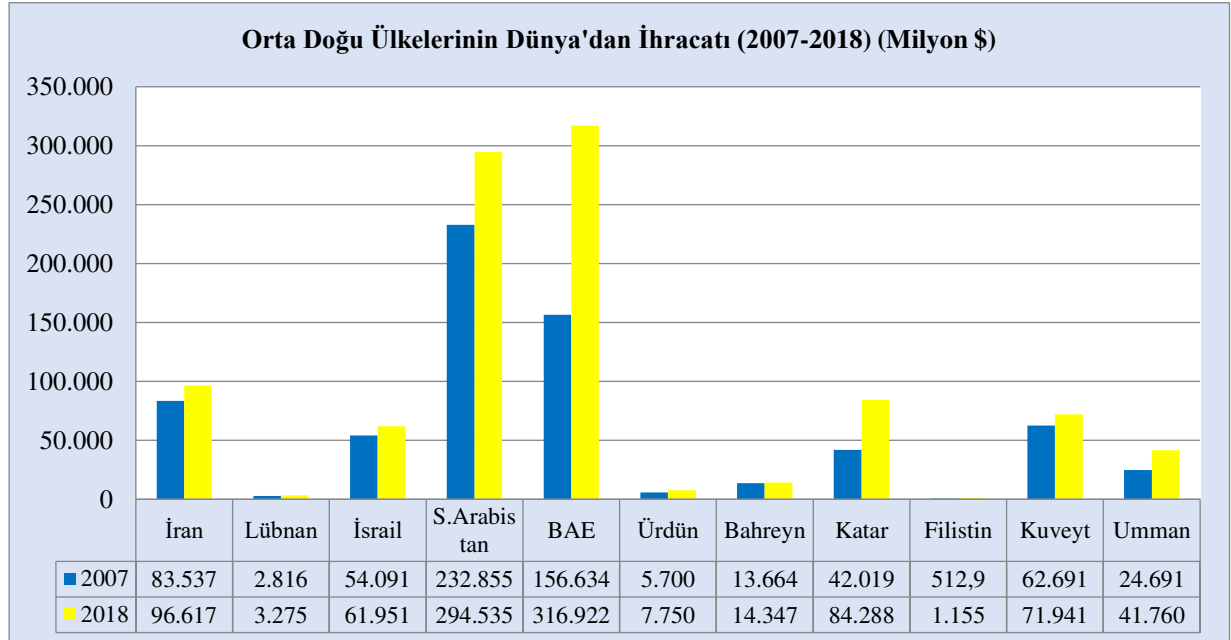
Şekil 4. Türkiye'nin Orta Doğu Ülkelerine İhracatının Bileşenleri (2018)

Kaynak: ITC, 2020. Yazar tarafından derlenip hazırlanmıştır.

Şekil 5 ve Şekil 6’da ise seçilmiş olan 11 Orta Doğu ülkesinin 2007 ve 2018 yıllarında Dünya ülkelerine gerçekleştirmiş olduğu ihracat rakamları ve Dünya ülkelerinden gerçekleştirmiş olduğu ithalat rakamlarına yer verilmiştir. Tekil ülkeler çerçevesinde değerlendirildiğinde, 2007 yılında 232 milyar dolardan daha fazla ihracat yapan ülke Suudi Arabistan olurken, aynı dönemde en az ihracat yapan ülke konumunda ise 513 milyon dolar ile Filistin bulunmaktadır. 2018 yılı sonunda, Orta Doğu ülkeleri içerisinde en fazla ihracat yapan ülke olarak birinciliği BAE, Suudi Arabistan’dan devralmıştır. Bu dönem sonunda BAE toplam 317 milyar dolara yakın ihracat gerçekleştirenken, bu ülkeyi Suudi Arabistan 294 milyar dolar ile takip etmiştir. 2018 yılı sonunda en az ihracat gerçekleştiren Orta Doğu ülkeleri ise 3,27 milyar dolar ile Lübnan ve 1,15 milyar dolar ile Filistin olmuştur.

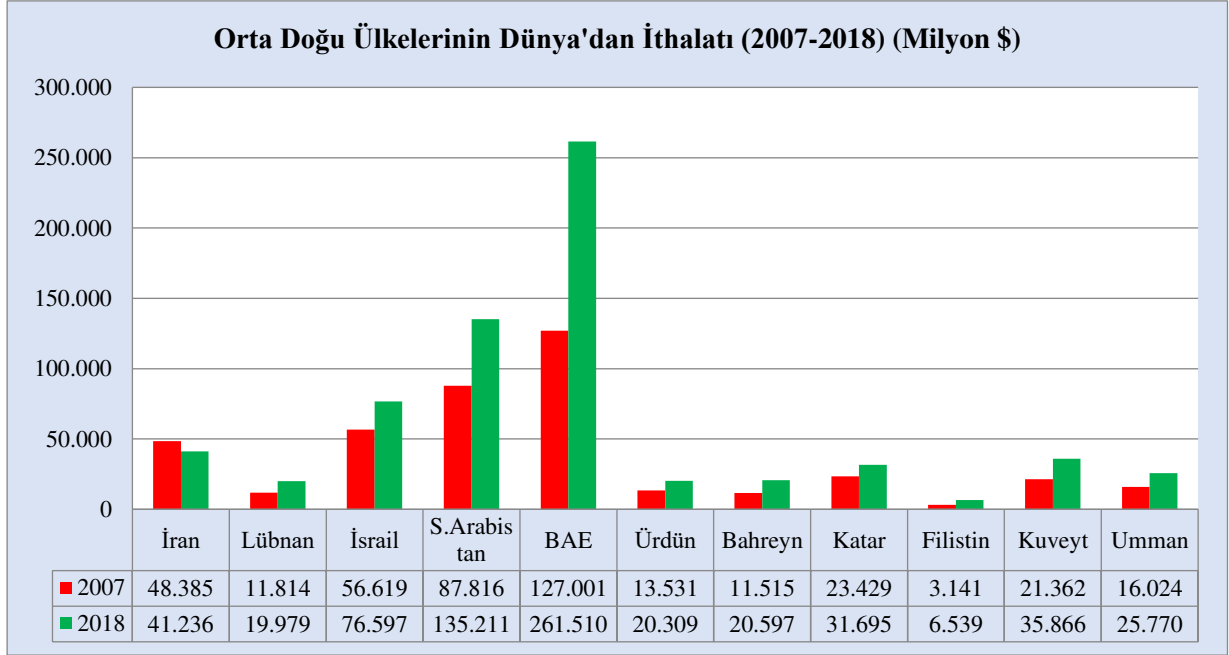
Orta Doğu ülkelerinin Dünya’dan gerçekleştirmiş oldukları ithalat değerlerine bakıldığında ise; 2007 yılında en fazla ithalatı gerçekleştiren ülkenin 127 milyar dolar ile BAE olduğu anlaşılmaktadır. Bu ülkeyi sırasıyla 87,8 milyar dolar ile Suudi Arabistan ve 54 milyar dolar ile İsrail takip etmektedir. Aynı dönemde, en az ithalat yapan ülkeler ise; 11,8 milyar dolar ile Lübnan ve 3,1 milyar dolar ile Filistin olmuştur. 2018 yılı sonunda ise en fazla ithalat yapan ülke, 261,5 milyar dolar ile BAE olmuştur. BAE’nin ithalatı 2018 yılı sonunda, 2007 yılına göre % 106 oranında artış gerçekleşmiştir. Bu ülkeyi % 54 artış ile Suudi Arabistan izlemiştir. İran’ın ithalat rakamlarında ise 2007 ve 2018 yılları karşılaştırıldığında bir azalma gerçekleşmiştir. 2007 yılı sonunda toplam ithalatı 48,3 milyar dolar iken, 2018 yılı sonunda 41,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle; 2018 yılı sonunda İran’ın ithalat miktarı, 2007 yılına göre % 14,7 oranında bir azalış gerçekleşmiştir. Bunun nedeni ise başta ABD olmak üzere birçok ülkenin İran’a karşı uygulamış olduğu ekonomik ambargolar ve yaptırımlar olduğu düşünülebilir. Bir başka neden olarak ise İran Hükümeti’nin ithalat ürünlerine uygulamak istediği kotalar düşünülebilir.

Seçilmiş 11 Orta Doğu ülkesinin 2007 yılı sonunda toplam ihracat miktarı 679 milyar doları aşarken, bu rakam 2018 yılı sonunda ise, 2007 yılına göre % 46,2 artarak 993 milyar doları aşmıştır. 2007 yılında bu ülkelerin dünya ihracatından almış oldukları pay % 4,92 iken, 2018 yılı sonunda bu pay % 5,1 olarak gerçekleşmiştir. Benzer bir şekilde, 11 Orta Doğu ülkesinin dünya ithalatındaki payı 2007 yılında % 2,98 iken, bu oran 2018 yılı sonunda % 3,40 olarak gerçekleşmiştir. 11 Orta Doğu ülkesinin 2007 yılında dünya dış ticaretindeki payı % 3,94 iken, 2018 yılı sonunda ise % 4,25 olarak gerçekleşmiştir.

Şekil 5. Orta Doğu Ülkelerinin Dünya’ya İhracatı (2007-2018)

Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020. Yazar tarafından düzenlenmiştir.

Şekil 6. Orta Doğu Ülkelerinin Dünya'dan İthalatı (2007-2018)

Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020. Yazar tarafından düzenlenmiştir.

3. YÖNTEM

Bu çalışmada, Türkiye'nin 2007-2018 yılları arasında artan ticaret hacminin, Ortadoğu ülkeleri ile ticari ilişkileri açısından nasıl bir değişiklik gösterdiğinin analiz edilmesi hedeflenmektedir. Bu kapsamda en iyi yöntemin ülkeler arasındaki ticari yoğunluk endeksinin (ihracat ve ithalat yoğunluk endeksleri) oluşturularak bir sonuca varılması olduğu değerlendirilmiştir. Çalışmada, seçilen 11 Ortadoğu ülkesiyle Türkiye'nin hem ihracat hem de ithalat yoğunluğu endeksleri çıkarılarak bir değerlendirmede bulunulacaktır. Ticaret yoğunluğu endeksi; iki ülke arasındaki ticaretin değerinin, Dünya ticaretindeki önemleri temelinde beklenenden daha büyük ya da küçük olup olmadığının belirlenmesine yardımcı olmaktadır. Başka bir ifadeyle ticaret yoğunluğu endeksi, bir ülkenin bir ortağa giden (gelen) ihracatının (ithalatının), ortağa giden (gelen) dünya ihracatının (ithalatının) payına bölümü olarak tanımlanmaktadır. Bir ticaret yoğunluğu endeksi, ihracat tarafından (ihracat yoğunluğu endeksi (EII)) ve ithalat tarafından (ithalat yoğunluğu endeksi (III)) hesaplanabilmektedir. Brown (1949) tarafından öncülük edilen, Kojima (1964) ve Drysdale (1969) tarafından geliştirilmiş olan Ticaret Yoğunluk Endeksi (ihracat yoğunluk endeksi ve ithalat yoğunluk endeksi) şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$EII_{ij} = \frac{X_{ij} / X_{iW}}{M_{jW} / (M_W - M_{iW})} \quad (1)$$

Yukarıdaki denklem ihracat yoğunluk endeksini ifade etmektedir. Bu denklemde;

EII_{ij} : i ülkesinden j ülkesine ihracat yoğunluk endeksi,

X_{ij} : i ülkesinden j ülkesine ihracat,

X_{iW} : i ülkesinin gerçekleştirmiş olduğu toplam ihracatı,

M_{jW} : j ülkesinin gerçekleştirmiş olduğu toplam ithalatı,

M_W : Dünya'da gerçekleşmiş toplam ithalat,

M_{iW} : i ülkesinin toplam ithalatı.

İhracat yoğunluk endeksinin hesaplanmasından sonra ortaya çıkan endeks değeri eğer “1”den büyük ise analize dâhil edilen ilgili dönem itibarıyla “i” ülkesinin “j” ülkesine dünya ortalamasının üzerinde bir ihracat gerçekleştirdiği ortaya çıkmaktadır. Bir diğer ifadeyle, “i” ülkesinin “j” ülkesiyle olan ticari ilişkileri dünya ortalamasına göre yoğun bir ihracat ilişkisi içinde olduğunu göstermektedir (Altay, Çelebioğlu & Şen, 2010:164). Elde edilen endeks değeri eğer “1”den küçük ise ilk durumda ortaya çıkanın aksine ihracat ilişkisinin dünya ortalamasına göre yüksek gerçekleşmediğini ifade etmektedir.

İthalat yoğunluk endeksi ise şu şekilde formüle edilmektedir:

$$III_{ij} = \frac{M_{ij} / M_{iW}}{X_{jW} / (X_W - X_{iW})} \quad (2)$$

III_{ij} : i ülkesinin j ülkesiyle olan ithalat yoğunluk indeksi,

M_{ij} : i ülkesinin j ülkesinden ithalatı,

M_{iW} : i ülkesinin toplam ithalatı,

X_{jW} : j ülkesinin toplam ihracatı,

X_W : Dünya’da gerçekleşmiş toplam ihracat,

X_{iW} : i ülkesinin toplam ihracatını ifade etmektedir.

İthalat yoğunluk endeksinin hesaplanmasından sonra ortaya çıkan endeks değeri, eğer “1”den büyük ise analiz edilen ilgili yıl itibarıyla “i” ülkesinin “j” ülkesiyle olan ithalat ilişkisi dünya ortalamasının üzerinde olduğunu göstermektedir. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse; “i” ülkesinin “j” ülkesiyle dünya ortalamasına göre yoğun bir ithalat ilişkisi içinde olduğunu göstermektedir (Altay vd., 2010: 164). Eğer elde edilen endeks değeri “1”den küçük ise ilk durumda ortaya çıkan durumun tersinin ortaya çıktığı, yani ikili ticarete ithalat ilişkisinin dünya ortalamasına göre yüksek gerçekleşmediğini açıklamaktadır.

Hesaplanan ihracat yoğunluk endeksi ve ithalat yoğunluk endeksi değerleri bir ülkenin belirli bir bölge ya da ülke grubunu dünyanın geri kalanına göre -ihracatı ve ithalatında- daha fazla tercih edip etmediğini (daha fazla yoğunlaşmış ya da yoğunlaşmadığı) açıklamaya çalışan bir endekstir (Saray, 2019:184). Bu endekslerin hesaplanmasından sonra ortaya çıkan sonuçlar ülkeler arasında kıyaslamaya olanak vermektedir. Bu endeksler aynı zamanda da büyüklük sapmasından etkilenmemektedir (Tash, Jajri & Tash, 2012: 27-28).

4. BULGULAR

Türkiye’nin, seçilmiş 11 Ortadoğu ülkeleri ile 2007-2018 yıllarını kapsayan ihracat yoğunluk endeksleri ve ithalat yoğunluk endeksleri hesaplanmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 4 ve Tablo 5’te gösterilmiştir. Ayrıca Tablo 6’da, Türkiye’nin seçilmiş 11 Orta Doğu ülkeleri ile 2007-2018 yıllarını kapsayan ihracat ve ithalat yoğunluk endekslerinin ortalama değerleri yer almaktadır. Ortaya çıkan sonuçlara göre endeks değerlerinin 1’den büyük olması dünyanın geri kalan ülkelerine göre daha yoğun dış ticaret yapıldığını göstermektedir.

Tablo 4’te yer alan ihracat yoğunluk endekslerine göre; Türkiye’nin İran, İsrail, Lübnan ve Ürdün ile ihracatı diğer seçilmiş Orta Doğu ülkelerine göre yüksek derecede yoğun gözükmektedir. Örneğin, İran ile olan ihracat yoğunluk endeksi 2007 yılında 4,11 iken, bu değer 2012 yılında en yüksek değer olan 20,25’e ulaşmıştır. Daha sonraki yıllarda meydana gelen dalgalanmalar sonucunda, 2018 yılı sonunda 5,38 olarak gerçekleşmiştir. Katar ile ihracat yoğunluğunun 2014’ten itibaren ivme kazandığı da tablodan görülmektedir. Tablo 3’teki değerler detaylı olarak incelendiğinde ise görülmektedir ki, analiz edilen 2007-2018 yılları arasındaki neredeyse bütün yıllarda Türkiye’nin seçilmiş ve analize dâhil edilmiş bütün Orta Doğu ülkelerinde ihracat endeks değeri 1’den yüksektir. Bu durum, Türkiye’nin bu ülkelere ihracatının yoğun derecede olduğunu göstermektedir.

Tablo 4. Türkiye'nin Seçilmiş 11 Ortadoğu ülkeleri ile İhracat Yoğunluk Endeksi

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İsrail	3,80	3,62	3,92	4,66	4,36	3,81	4,51	4,82	4,97	5,02	4,97	5,93
Ürdün	3,73	3,33	3,95	4,97	3,71	4,46	4,23	4,71	4,66	4,14	3,76	4,94
Filistin	0,87	0,70	1,00	1,35	1,38	1,59	1,79	1,89	1,80	1,97	1,68	1,38
İran	4,11	4,25	4,77	7,31	6,94	20,25	10,40	8,63	9,05	12,71	6,99	5,38
S.Arabistan	2,17	2,35	2,29	2,81	2,85	2,84	2,35	2,10	2,20	2,47	2,25	2,16
Bahreyn	0,85	2,01	1,13	1,41	1,20	1,71	1,28	1,18	1,52	1,43	1,44	1,60
Kuveyt	1,32	2,38	1,27	2,28	1,56	1,24	1,35	1,37	1,73	1,53	1,44	1,65
Lübnan	4,26	4,95	5,08	4,52	4,70	4,67	4,63	4,43	4,31	4,29	5,02	5,00
BAE	3,27	5,46	2,11	2,34	2,32	3,66	2,02	1,81	1,81	2,18	3,94	1,42
Katar	2,46	4,62	1,39	0,91	1,11	1,19	1,08	1,31	1,44	1,49	2,40	3,84
Umman	0,73	1,13	0,70	0,85	1,20	1,11	1,30	1,94	1,24	1,15	0,92	1,81

Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020. Yazar tarafından derlenip hesaplanmıştır.

Tablo 5'te ise ithalat yoğunluk endekslerine yer verilmiştir. Bu değerler detaylı bir şekilde incelendiğinde; İran, Lübnan ve İsrail'in endeks değerleri, 2007-2018 yılları arasında 1'den büyük gerçekleşmiştir. 2007 yılında İran'ın ithalat endeks değeri 6,67 iken, bu değer 2013 yılının sonunda 9,34 ile en yüksek değere ulaşmıştır. 2018 yılı sonunda bu değer neredeyse % 40 azalarak 5,95'e düşmüştür. Ürdün ile ithalat yoğunluk endeksinin ise 2014 yılından itibaren '1' değerinin üzerinde gerçekleştiği görülmektedir. Diğer ülkelerde ise endeks değerlerinde yıllara göre dalgalanmalar gerçekleşmiştir.

Tablo 5. Türkiye'nin Seçilmiş 11 Ortadoğu ülkeleri ile İthalat Yoğunluk Endeksi

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
İsrail	1,60	1,85	1,94	1,87	2,26	2,08	2,69	3,22	2,06	1,83	1,85	2,39
Ürdün	0,16	0,25	0,27	0,48	0,62	0,93	0,66	1,15	1,29	1,08	1,13	1,09
Filistin	0,10	0,05	0,03	0,07	0,02	0,03	0,09	0,20	0,18	0,28	0,34	0,49
İran	6,67	6,26	4,20	8,22	7,94	9,33	9,34	9,29	7,51	4,98	5,84	5,95
S.Arabistan	0,93	0,25	0,39	0,49	0,45	0,47	0,44	0,58	0,89	0,88	0,78	0,72
Bahreyn	0,78	0,63	0,28	0,40	0,41	0,80	0,71	1,05	0,65	1,06	1,23	1,20
Kuveyt	0,12	0,08	0,34	0,30	0,21	0,19	0,21	0,16	0,22	0,21	0,25	0,18
Lübnan	3,68	4,46	3,04	4,84	5,51	3,35	3,95	3,60	1,97	2,42	3,80	5,32
BAE	0,26	0,28	0,37	0,31	0,54	0,86	1,20	0,80	0,57	1,10	1,46	0,90
Katar	0,06	0,20	0,17	0,21	0,34	0,29	0,22	0,25	0,40	0,41	0,32	0,36
Umman	0,08	0,02	0,05	0,09	0,09	0,08	0,22	0,16	0,14	0,14	0,23	0,14

Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020. Yazar tarafından derlenip hesaplanmıştır.

Tablo 6'da ise Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile İhracat/ İthalat Yoğunluk Endeksleri Ortalaması (2007-2018) alınmış ve karşılaştırma imkânı elde edilmiştir. Analize dâhil edilen 11 Orta Doğu ülkesine, Türkiye'nin ihracat endeks değeri 1'den büyük olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre Türkiye bu ülkelere daha yoğun bir ihracat gerçekleştirmektedir. Bu dönemler arasında en fazla ortalama ihracat yoğunluk endeksine sahip ülkeler İran (8,39), Lübnan (4,65), İsrail (4,53) ve Ürdün (4,21) olurken; en az ortalama ihracat yoğunluk endeksine sahip ülkeler ise Bahreyn (1,39) ve Umman (1,17) olmuştur. Ancak yine de analiz sonucu elde edilen değerler temel olarak alınan endeks değeri olan 1'den büyük gerçekleşmiştir. İthalat yoğunluk endekslerine bakıldığında ise İran (7,12), Lübnan (3,82) ve İsrail'in (2,13) analiz edilen 12 yıllık ortalama ithalat endeks değerleri 1'den büyük çıkmıştır. Diğer geri kalan 8 ülkenin endeks değerleri 1'den küçük gerçekleşmiştir. Karşılaştırma sonucunda 12 yıllık ortalama ihracat ve ithalat yoğunluk endeks değerlerine göre Türkiye'nin analize dâhil edilen bütün ülkelere daha fazla dış ticaret kazancı elde ettiği gözlenmektedir. Sonuç olarak Türkiye'nin, Orta Doğu pazarında ihracat yoğunluğuna sahip bir ülke konumunda bulunduğu düşünülmektedir.

Tablo 6. Türkiye'nin Ortadoğu Ülkeleri ile İhracat/ İthalat Yoğunluk Endeksleri Ortalaması

	İhracat Yoğunluk Endeksi (2007-2018 Ortalaması)	İthalat Yoğunluk Endeksi (2007-2018 Ortalaması)
İsrail	4,53	2,13
Ürdün	4,21	0,75
Filistin	1,45	0,15
İran	8,39	7,12
S. Arabistan	2,40	0,60
Bahreyn	1,39	0,76
Kuveyt	1,59	0,20
Lübnan	4,65	3,82
BAE	2,69	0,72
Katar	1,93	0,26
Umman	1,17	0,12

Kaynak: Comtrade Veri Bankası, 2020; ITC, 2020. Yazar tarafından derlenip hesaplanmıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

1990'lı yılların başından itibaren küreselleşmenin hızla artması ile birlikte iletişim teknolojileri ve taşımacılıkta meydana gelen gelişmeler ülkelerin ticari ilişkilerinde de değişimlere yol açmıştır. Özellikle sınır komşuları ile tarih ve kültür bağı bulunan ülkeler arasında ekonomik avantajlar değerlendirilerek yapılan anlaşmaların, ticari hacimlerinin artmasında büyük katkı sağlamıştır. Küresel değer zincirleri adı verilen yeni model ile birlikte sermaye, maliyet ve işgücünün daha ucuz olduğu coğrafyalara ulaşılmış, ticaret ile birlikte katma değerli üretim ön plana çıkmıştır. Yeni dönemin pozitif getirilerini iyi kullanarak ekonomik atılım göstermeyi başaran ülkelerin gelişimi, bu ülkelerin ticari partnerlerine, sınır komşularına da ekonomik ve ticari alanda yeni imkânlar yaratmıştır. Bu duruma en büyük örnek Çin'in gösterdiği gelişimin Singapur, Malezya ve Güney Kore gibi hem ithalat hem de ihracat gibi ticari hacmin artmasına paralel olarak yaşanan yukarı yönlü ekonomik gelişmeler gösterilebilir. Bunun yanı sıra Avrupa Birliği ve Kuzey Amerika Serbest Bölge Antlaşması gibi ülkeler arasındaki ticari ortaklıklar da yeni dönemin ticari perspektifinde ülkelerin ekonomik gelişimlerine fayda sağlamıştır.

Bu çalışmada Türkiye'nin 2007 – 2018 yılları arasında artan ekonomik göstergelerinin Ortadoğu ekseninde ilişkisi analiz edilmiştir. Yapılan analizde seçilmiş 11 Ortadoğu ülkesinin, Türkiye Cumhuriyeti ile olan ithalat ve ihracat yoğunluk endeksleri oluşturulmuştur. Sonuç olarak bu dönemde Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri arasında ticari yoğunluğun artış gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Tekil ülkeler temelinde değerlendirildiğinde ise; incelenen 12 yıllık dönem boyunca; İran, Lübnan, İsrail ve Ürdün ile ihracatımızın diğer dünya ülkelerine göre oldukça yoğun gerçekleştiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca, Katar ile ihracat yoğunluğunun da 2014 yılından itibaren hızlı bir artış trendine girdiği anlaşılmaktadır. 2007-2018 yılları arasında ithalat endeks değerlerinin ortalaması, İran'ın (7,12), Lübnan'ın (3,82) ve İsrail'in (2,13) olarak gerçekleşmiştir. Ancak hem 12 yıllık ihracat hem de ithalat endeks değerlerine bakıldığında Türkiye'nin, seçilmiş 11 Orta Doğu ülkesi ile yapmış olduğu ikili ticarete üstünlük elde ettiği sonucuna varılmaktadır. Bir başka ifadeyle, Türkiye ikili ticarete analiz edilen 11 Orta Doğu ülkesinden dış ticaret fazlası elde ederken, 11 Orta Doğu ülkesi ikili ticaretten kaybederek çıkmaktadır.

Ortadoğu'nun jeopolitik durumundan kaynaklı sebepler bölgenin genel yapısı istikrarsızlığa meyillidir. Bu nedenle, ülkeler arasındaki ilişkiler sürekli iniş çıkışlar sergilemektedir. Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri arasındaki ilişkilere bakıldığında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bu yana Batı eksenli bir politika izlemesi neticesinde ticari ilişkilerinin yoğunluğunun daha çok Batı ülkeleri ile olduğunu görmekteyiz. Ancak 1970'li yıllardan itibaren, Türkiye'nin Batı Ülkeleri ile olan ilişkilerinde dalgalanmaların yaşanması, Ortadoğu ülkeleri ile olan ilişkilerinin yeniden canlanmasına yol açmıştır. Bu yeni dönemden itibaren Ortadoğu ile ilişkilerinde hem politik hem de ticari hareketlenmeler gözlemlenmeye başlamıştır. Ancak daha öncede değinildiği gibi Ortadoğu'nun krizlere ve savaflara açık yapısı nedeni ile bu ilişkilerde devamlılık söz konusu olamamaktadır. Türkiye'nin 1980 yılından itibaren

izlemiş olduğu ihracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde, ihracat değerlerinde artma gözlemlenmiş, aynı dönemden itibaren de Ortadoğu ülkelerinde ihracatı artmaya başlamıştır. 1990 yılına gelindiğinde ise ortaya çıkan küresel değer zinciri modelinden, Türkiye Ortadoğu ülkelerinden ithal ettiği ara malları işleyip Batı'ya ihraç ederek avantaj sağlama yoluna gitmiş, ancak 2000'li yıllara gelene kadar yaşanan ekonomik krizler nedeni ile bu hususta başarı sağlayamamıştır. Yaşanan 2001 finansal krizinin ardından bir istikrar dönemine girilmiş ve 2018 yılına kadar hem ithalat hem de ihracat değerlerinde büyük artış gerçekleşmiştir. Özellikle ABD merkezli meydana gelen 2008 küresel krizinde, Türkiye'nin Avrupa'daki ticari ortaklarının krizden aşırı derecede etkilenmesi, Türkiye'nin Ortadoğu ile olan ticari ilişkilerinin gelişmesinin önünü açmıştır.

Çalışma neticesinde, Türkiye ve Ortadoğu ülkeleri arasındaki ticari hacmin 2007 – 2018 yılları arasında artış gösterdiği anlaşılmış olsa da sınır komşusu olan ve hem tarih hem de kültürel bağları olan ülkelerin henüz ekonomik, ticari ilişkiler bağlamında yeterli seviyeye ulaştıkları söylenemez.

KAYNAKÇA

- Altay, H., Çelebioğlu, F., & Şen, A. (2010). Ticari yoğunlaşma kapsamında Türkiye'nin küresel ölçekli dış ticaret analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 161-172.
- Aydın, M. & Aras, D. (2004). Ortadoğu'da ekonomik ilişkilerin siyasi çerçevesi; Türkiye'nin İran, Irak ve Suriye ile bağlantıları. *Uluslararası İlişkiler*, 1(2), 103-128.
- Çeştepe, H. (2012). Türkiye'nin seçilmiş Ortadoğu ülkeleriyle ticaretinin analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(2), 23-43.
- Dağı, İ. D. (2002). *Ortadoğu'da İslam ve siyaset*. (2. Baskı). İstanbul: Boyut Kitapları.
- Demir, Y. (2009). 1960-1980 dönemi Türk-Arap ekonomik ilişkileri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, VIII(18-19), 209-227.
- Engin Öztürk, M. B. (2018). Türkiye-Ortadoğu ülkeleri arasındaki dış ticaret ve sermaye hareketleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(60), 894-908.
- ITC. (2020). *TradeMap*. Trade Statistics for International Business Development Database. URL: <https://www.trademap.org/Index.aspx>, Erişim Tarihi: 10.05.2020
- Kula, F., & Aslan, A. (2008). Türkiye'nin OrtaDoğu'da ekonomik geleceği: Türkiye'nin ihracat potansiyeline yönelik ampirik bir analiz. MPRA Paper. No.10688.
- Saray, M. O. (2019). D-8 ekonomileri, dış ticaret desenleri ve Türkiye için önemi: İhracat ve ithalat yoğunluğu endeksiyle bir değerlendirme. *Current Research in Social Sciences*, 5(2), 171-188. doi: 10.30613/uresosc.627642.
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten günümüze Türkiye'nin Ortadoğu politikası ve batı etkisi. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 894-908.
- Şahin, M. (2010). Türkiye'nin Ortadoğu politikası: Süreklilik ve değişim. *Akademik Orta Doğu*, 4(2), 9-22.
- Tash, M. S., Jajri, D. I. B., & Tash, M. N. S. (2012). An analysis of bilateral trade between Iran and D-8 countries. *Global Journal of Management and Business Research*, 12(2), 26-34.
- Turan, K. K., Özarı, Ç. & Demir, E. (2016). Kümeleme analizi ve Ortadoğu ülkelerinin ekonomik göstergeler açısından karşılaştırılması. *İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi*, 29, 143-165.
- UN Comtrade Database (2020). URL: <https://comtrade.un.org/data>, Erişim Tarihi: 18 Mart 2020

TÜRKİYE’NİN KORONAVİRÜSLE MÜCADELE PERFORMANSI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Ayşe SERTDEMİR¹

Özet

Çin’in Wuhan kentinde 2019 yılının aralık ayında ortaya çıkan koronavirüs salgını mevcut verilere göre 1918 yılında meydana gelen İspanyol Gribinden sonra dünya tarihinde yaşanan en büyük salgındır. Başlangıçta, 2003 yılında ortaya çıkan SARS virüsüne benzetilen Covid-19’un, 7 Ocak 2020 tarihinde Dünya Sağlık Örgütü tarafından korona familyasından yeni bir virüs olduğu açıklanmış ve 10 Ocak 2020’de virüs kaynaklı ilk ölüm gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren dünyanın çeşitli ülkelerinde de yeni koronavirüs vakaları ortaya çıkmıştır. Avrupa kıtasında görülen ilk vaka 27 Ocak 2020 tarihinde Fransa’dan bildirilirken virüsün Avrupa’da en fazla can aldığı ülkelerden biri olan İtalya’da ise ilk vaka 31 Ocak 2020’de görülmüş ancak yeterli önlemlerin alınmaması nedeniyle virüs tüm ülkeye yayılmıştır. Türkiye’de açıklanan ilk koronavirüs vakası ise 10 Mart 2020 tarihinde duyurulmuştur. 11 Mart 2020 tarihinde ise salgın Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi olarak ilan edilmiştir ve bu tarihten itibaren tüm dünyada koronavirüse karşı bir sağlık seferberliği başlatılmıştır. Türkiye’nin de içinde bulunduğu mücadelede temel hedef vaka sayısını minimumda tutarak virüsün bulaş oranını düşürmektir. Bu bağlamda girişilen seferberlikte her ülke kendi ulusal pandemi planını devreye sokmuştur. Bu doğrultuda Türkiye de 2019 yılında Dünya Sağlık Örgütü öncülüğünde hazırlanmış olduğu Pandemi İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı’nı hayata geçirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Pandemi, Pandemi İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı

JEL Kodları: I18

AN EVALUATION OF TURKEY'S PERFORMANCE IN FIGHTING CORONAVIRUS

Abstract

The outbreak of coronavirus in Wuhan, China, in December 2019 is the largest outbreak in the history of the world since the Spanish Flu, which occurred in 1918, according to current data. Covid-19, which was first likened to the SARS virus that first emerged in 2003, was announced by the World Health Organization on January 7, 2020 as a new virus from the Corona family, and on January 10, 2020, the first virus-induced death occurred. Since then, new cases of coronavirus have been seen in various countries around the world. The first case seen on the European continent was reported from France on 27 January 2020, while the first case was seen on January 31, 2020 in Italy, one of the countries where the virus took the most lives in Europe, but the virus spread all over the country due to the lack of adequate precautions. Cases of coronavirus, which were first announced in Turkey, were announced on March 10, 2020. On March 11, 2020, the outbreak was declared an epidemic by the World Health Organization, and since then, a health campaign has been launched against the coronavirus worldwide. The main purpose of the fight, including Turkey, is to reduce the rate of transmission of the virus by reducing the number of cases. In this context, the mobilization initiated by each country's coronavirus outbreak has activated its own national pandemic plan. Accordingly, the pandemic influenza national preparatory plan, which began in 2019, has been implemented in preparations under the leadership of the World Health Organization in Turkey.

Keywords: Covid-19, Pandemic, Pandemi İnfluenza National Preparatory Plan

JEL Codes: I18

GİRİŞ

Covid-19 veya toplumda bilinen adıyla yeni tip koronavirüs dünya tarihinde daha önce örneği görülmemiş bir krizin baş aktörü olarak tüm dünyaya adını duyurmuştur. Örneği görülmemiş olması, pandeminin çok yönlü sonuçlarının olmasından ve ortaya çıkma şeklinin tam olarak somut bir nedene dayandırılmamasından ileri gelmektedir. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Donald Trump’ın da aralarında bulunduğu birçok devlet başkanı, virüsün neden olduğu salgınla ilgili kamuoyunu bilgilendirmek amacıyla basına verdiği demeçlerde bir düşmanla karşı karşıya olduklarını ancak düşmanın gözle görülemediğini beyan etmişlerdir. Bu bağlamda söz konusu virüsün ilk ne zaman ve nerede ortaya çıktığı konusundaki bilgiler mevcut olsa da nasıl ortaya çıktığı konusundaki tartışmalar halen güncelliğini korumaktadır. Bir grup araştırmacı virüsün daha önce bilinen bir virüs olan SARS

¹ Doktora Öğrencisi, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi A.B.D., Bartın, Türkiye, aysesertdemir@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5597-7463

virüsünün bir uzantısı olduğunu ve bu nedenle doğal şekilde ortaya çıktığını savunurken bir başka grup ise virüsün insan eliyle laboratuvar ortamında üretildiğini iddia etmektedir. “*Bu konuda Institute for Pure and Applied Knowledge CEO’su Dr. James Lyons-Weiler’in 3 Şubat 2020 tarihinde devam eden COVID-19 salgınından sorumlu yeni coronavirüsün (SARS-CoV-2), büyük olasılıkla laboratuvar rekombinasyonu ile oluşturulduğuna dair paylaşımlarına ait bulgular hakkında, bazı araştırmacılar tarafından bunun doğru olmadığına ve bu yeni virüsün laboratuvar koşullarında oluşturulmadığına ilişkin çalışma sonuçları yayınlandı.*” (Üstün & Özçiftçi, 2020:143). 21. yüzyılın en büyük olayı olmaya aday olan Covid-19 pandemisi içinde bulunduğumuz bu günlerde dünyanın hemen her ülkesinde bir numaralı gündem maddesidir. Bu eksende virüsün ortaya çıkması ve yayılma süreci ile buna bağlı olarak virüsle mücadele eden ülkelerin almış oldukları önlemler büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle makalenin yazılmasındaki amaç öncelikle pandemi kavramını ele alarak ortaya çıkan yeni tip koronavirüs (Covid-19) hakkında bilgi vermek ve son olarak Türkiye’nin virüsle mücadelede almış olduğu önlemler ve son durum bilgilerinin kayda geçilmesidir.

Devam eden süreçte hem dünya genelinde hem de Türkiye özelinde her gün yeni bulgular ve bilgiler elde edilmekte ve tüm bunlar Dünya Sağlık Örgütü merkezinde toplanmaktadır. Tüm ülkelerin ortak kaygısı niteliğinde olan virüsle mücadele konusunda ülkeler arası bilgi ve ekipman paylaşımı her geçen gün artarak devam etmektedir. Virüsün neden olduğu olumsuzlukları ABD ve Avrupa kadar ağır geçirmeyen Türkiye virüsten ağır darbe alan İtalya, İspanya ve ABD gibi birçok ülkeye maske ve tıbbi ekipman yardımında bulunmuştur. Virüse karşı etkili bir aşı bulununcaya değin virüs kaynaklı ölümleri en aza indirmek için sosyal izolasyonu sağlamak birincil nitelikte önem arz etmektedir. Buna bağlı olarak, sosyal izolasyonu ve sosyal mesafeyi etkin kılmak birçok insan için alışılmadık bir dönemin başlangıcıdır. Her şeyden önce tüm insanların bilmesi gereken yeni bir dönemin başında olduğumuzdur. Söz konusu bu yeni dönemde bireylerin ve toplumların normalleri büyük ölçüde değişime uğrarken yerlerine yeni normlar gelmesi olasılık dahilindedir. Mühim olan bir ikinci konu ise virüs nedeniyle ağır darbe alan dünya ekonomisinin gidişatı konusudur. Kuşkusuz bu zamanla açıklığa kavuşacak bir konudur.

Pandemiler ilk ortaya çıktığı günden itibaren, öncelikle buldukları ülkelerin ardından nüfuz ettiği ülkelerin ve sonunda tüm dünyanın dengesinin büyük ölçüde değişime uğramasına neden olan olgulardır. Virüsün görüldüğü ülkelerin sağlık sistemleri başta olmak üzere salgının yayıldığı ülkelerde de ekonomik, sosyal ve siyasal birçok alanın işleyişinin olumsuz etkilendiği gözlemlenmektedir. Geçmiş pandemilerden ders alan ve bu tehlikenin farkında olan Dünya Sağlık Örgütü 2019 yılında tüm üye ülkeleri yeni bir salgın ihtimaline karşı kendi Ulusal Pandemi Planlarını hazırlamaya davet etmiştir. Türkiye’nin 2019 yılının bahar aylarında hazırlanmış olduğu Pandemi İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı bu doğrultuda hayata geçirilmiş bir plandır. Sağlık Bakanlığı öncülüğünde hazırlanan Ulusal Pandemi Planının bu anlamda Türkiye’nin koronavirüsle mücadelesinde büyük ölçüde tatbik edildiği söylenebilmektedir.

1. DÜNYA TARİHİNDE PANDEMİLER

Pandemiler yarım asırda bir meydana gelebilen ve sonuçları itibariyle etkisi dünyaya yayılmış salgınlardır. Bu konuda dünya tarihine bakıldığında çok sayıda insanın ölümüne neden olmuş birden fazla pandemiden söz edilebilir. Bunlardan ilki orta çağda İngiltere’de ortaya çıkan ve resmi rakamlarla 75 ile 100 milyon insanın ölümüne neden olan Büyük Veba veya bilinen adıyla Kara Vebadır. Söz konusu salgının yıkıcı etkisini göstermiş olduğu yer her ne kadar Avrupa olsa da bazı kaynaklarda ilk ortaya çıktığı yer olarak Çin işaret edilmektedir. “*Genel kabule göre veba ilk olarak Çin’de ortaya çıkmış, Baykal gölü ve Aşağı Volga civarında ilerlemiş ve 1345’te Kırım’daki Ceneviz kolonisini kuşatan Moğol orduları vebalı ölümleri mancınıklarla şehre fırlatınca Keefe’ye geçmiştir. Keefe o dönemde Avrupalı tüccarların uğrak yeridir. Keefe ile ticaret yapan on iki Ceneviz gemisinin aldıkları malları Sicilya’nın Messina limanına getirmesiyle hastalık Avrupa kıtasına bulaşmıştır.*” (Genç, 2011: 127). Yaşanan Veba salgını dünya tıp literatürüne de bazı yenilikler getirmiştir. Bunlardan biri salgının özellikleri ve salgından korunma yolları hakkında bilgi verilen ilk “Veba broşürü”dür. Bunun yanında tarihte ilk karantina uygulaması da Büyük Veba ile ortaya çıkan bir kavramdır. Salgının 1348’de

Sicilya'ya gelmesiyle halk salgına yakalanmış ve yakalananların da büyük çoğunluğu hayatını kaybetmiştir. Özellikle Floransa'da gözlemlenen vakalardan çıkartılan sonuçlara göre salgına yakalananların bunu yakın çevresine bulaştırma ihtimalinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Karantina kelimesinin kökeni İtalyanca “quaranta” kelimesinden gelmektedir. İtalyanca kırk anlamına gelen “quaranta” kelimesi salgından etkilenen insanların kırk gün boyunca izole edilmesi anlamında kullanılarak karantina kelimesinin kökenini oluşturmuştur (Genç, 2011: 130).

Kara Veba'nın ardından dünya tarihinde yer etmiş bir diğer büyük salgın ise İspanyol Gribidir. İspanyol Gribi, Birinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte 1918 yılında ortaya çıkmış ve çoğunluğu Amerikan askerlerinin oluşturduğu milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Pandemi gruplandırılmalar olarak bakıldığında İnfluenza A Grubu'na giren İspanyol Gribi salgınının literatürdeki isminin İspanyol Gribi olarak geçmesinin nedeni ise salgının ilk ortaya çıktığı yerin İspanya veya en fazla can kaybı yaşanan yerin İspanya olmasından kaynaklanmamaktadır. Beş yüz binin üzerinde bir ölüm oranıyla en fazla Amerika Birleşik Devletleri'ni etkileyen salgının görüldüğü yerler arasında yalnızca İspanya'da şeffaf bir bilgi akışı sağlanabilmesinden ötürü salgın bu ismi almıştır (Türk Toraks Derneği, 2020). Haberin ilk ortaya çıktığı yer olan Madrid'de grip benzeri garip bir hastalığın insanların ölümüne neden olduğu ve hatta bunun sarayın içine kadar girdiği söylentileri bile yayılmıştır. Elli milyon insanın ölümüne neden olan salgın üç dalga halinde etkisini tamamlamıştır. “Küresel genel seyri göz önüne alındığında “İspanyol gribi” pandemisi dünya genelinde üç dalga halinde seyretmiştir: 1918 Mart–Ağustos dönemindeki olağan gribi andıran, hafif semptomatolojili ilk dalga, 1918 Eylül–Aralık dönemindeki çok yüksek mortaliteli ikinci dalga ve 1919 Ocak–Mayıs dönemindeki artçı, üçüncü dalga.” (Temel & Ertin, 2020: 66).

İnfluenza A grubuna giren İspanyol Gribinin salgından pandemiye dönüşmesiyle birlikte virüsün bulaş oranı yükselerek kitlesel bazda bir alana yayılmasına sebep olmuştur. Bu durum salgının hemen hemen dünya üzerinde görülmediği bir toprak parçası kalmadığı anlamına gelmektedir. Bu nedenle salgının 1900'lü yıllarda hala varlığını devam ettiren devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti'ni es geçmesi elbette mümkün değildir. Gribin Osmanlı topraklarına nasıl girmiş olabileceği konusunda kaleme alınmış bir makaleye göre İmparatorluk için önemli bir yer tutan İstanbul hem uzun yıllar yerli ve yabancı birçok tüccarı ağırlamış bir kent olmasından hem de savaşın yıkıcı etkisini bünyesinde barındırmasından ötürü salgına karşı oldukça savunmasız bir alt yapıya sahiptir. Aynı makalede virüsün Osmanlı topraklarına giriş yerinin İstanbul olabileceği işaret edilmesine karşın ne şekilde ve kimler aracılığıyla taşınmış olabileceği konusu netlik kazanmamıştır. Zira virüsün İngiliz Ordusu veya İstanbul üzerinden geçiş yapmış Ruslar tarafından getirilmiş olabileceği ihtimalleri üzerinde durulmaktadır. Ancak dönemin birincil nitelik taşıyan kaynaklarına bakıldığında kesin olmamakla birlikte İngiliz Ordusu tarafından taşınmış olması ihtimali daha yüksektir (Yolun & Kopar, 2015: 1100).

İspanyol Gribinin ardından yaşanan bir diğer salgın ise 1958 yılında görülen ve yine bir milyon civarı insanın ölümüne neden olan Asya Gribidir. Asya Gribinin bitiminden on yıl sonra ise 1968 yılında Hong Kong Gribi ortaya çıkmıştır. Çin'in Güney bölgesinde ortaya çıkan grip kuş kaynaklı İnfluenza virüslerinden ortaya çıkmış ve yaklaşık 1 milyon insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur (Koçer, 2020: 2).

Tablo 1. 20. ve 21. Yüzyılda Yaşanan Dört Pandeminin Özellikleri

	İspanyol Gribi	Asya Gribi	Hong Kong Gribi	İnfluenza A(H1N1) 2009
Yıl	1918	1957-1958	1968-1969	2009-2010
Çıkış Bölgesi	Belirsiz	Güney Çin	Güney Çin	Kuzey Amerika
İnfluenza A Virüs Alt Tipi (Hayvan Genetik Girişi / Rekombinasyon Olan)	H 1 N 1 (bilinmiyor)	H2N2 (kuş)	H3N2 (kuş)	H 1 N 1 (domuz)
Temel Vaka Üreme Savısı (R₀)	1,2-3,0	1,5	1,3-1,6	1,1-1,8
Tahmini Vaka Fatalite Hızı	%2-3	<%0,2	<%0,2	%0,02
Dünya Çapında Atfedilen Tahmini Mortalite	20-50 milyon	1-4 milyon	1-4 milyon	100-400 bin
Etkilenen Yaş Grupları	Genç erişkinler	Tüm yaş grupları	Tüm yaş grupları	Çocuklar ve genç erişkinler

Kaynak: T.C. Sağlık Bakanlığı (2019)

20. yüzyılda görülen bu üç büyük salgın Dünya Sağlık Örgütü'nün salgın hastalıklar konusunda özel bir çalışma yapması gerektiğinin anlaşılmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda yaşanan tecrübelerden olumlu ve olumsuz sonuçlar çıkaran DSÖ üye devletlerle iş birliği yaparak olası pandemilere karşı hazırlık çalışmaları yapmaya başlamıştır. Bu bağlamda dünya üzerinde pandemi ilan edilmiş salgınların (her birinin ayırıcı temel bir özelliği olmakla birlikte) bir takım belli başlı özellikleri taşıdığı da saptanmıştır. Buna göre bu özellikler şu şekilde sıralanabilir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2019: 2):

- a. Pandemide hastalığın paterni (örüntüsü) mevsimsel influenzadan farklıdır.
- b. Pandemi, normal influenza sezonu dışında da görülebilir ve tipik olarak hastalık birden fazla dalgaya sahip olabilir.
- c. Bir pandeminin süresi 12-18 hafta arasında olabilir.
- d. Bir pandemi sırasında, yeni pandemik virüs dolaşımdaki diğer influenza suşlarının² yerini alır.
- e. Daha sonra pandemik suş, mevsimsel influenza A virüslerinin bir parçası olur ve baskın suş olabilir.
- f. Mevsimsel influenza sırasında hastaneye yatış ve ölümlerin çoğu yaşlılarda ve altta yatan sağlık problemi olan kişilerde görülürken, pandemi sırasında ise gençlerde ve sağlıklı kişilerde de hastaneye yatış ve ölümler görülebilir.
- g. Tipik mevsimsel influenza morbidite ve mortalite oranlarına pandemiye takip eden on yıl içerisinde kademeli olarak geri döner.

2. COVID-19 (Sars-Cov-2)

Koronavirüs, Latince taç anlamına gelen “corona” ve Fransızca “bulaşıcı hastalıkları yayan mikrop” anlamındaki virüs kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Koronavirüs isimlendirmesi ise virüsün mikroskopik görüntüsünün taçlı bir virüse benzetilmesinden ileri gelen bir durumdur. Tıp literatüründe ise, “*Koronavirüsler, tek zincirli, pozitif polariteli, zarflı RNA virüsleridir. Pozitif polariteli oldukları için RNA'ya bağımlı RNA polimeraz enzimi içermezler, ancak genomlarında bu enzimi kodlarlar. Yüzeylerinde çubuksu uzantıları vardır.*” (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020b: 9) Koronavirüsün tıp literatüründe tanımlaması yapılırken bu bilgiler ışığında iki türlü bir ayrıma gidilmiştir. Buna göre virüsün ismi ile virüsün neden olduğu hastalığın ismi farklı isimlendirilmiştir. Bu anlamda virüsün neden olduğu hastalığa Dünya Sağlık Örgütü “COVID-19” ismini verirken; hastalığı yayan virüse ise “SARS-CoV-2” ismi verilmiştir (TÜBA, 2020: 41).

Bulaşıcı hastalıklara neden olan virüsler insanlık tarihindeki etkisini Orta çağdan beri göstermektedirler. Her biri farklı zamanlarda etkili olmuş olan virüsler tıpkı bir felaket gibi bulunduğu yeri yaşanmaz hale getirebilmektedir. Virüslerinin zamanla geçirmiş oldukları değişikliklerle yapılarında meydana gelen farklılıklar sonucu virüsün önceki halinden çok farklı yeni tipte influenza virüsü ortaya çıkabilmekte ve bu yayılım hızıyla da birlikte dünya çapında bir pandemiye dönüşebilmektedirler. “*Zaman zaman influenza virüslerinin genetik yapısında meydana gelen değişikliklere bağlı olarak yeni bir tipte influenza virüsü ortaya çıkmaktadır. Bu değişiklik hayvan influenza virüsünün genetik yapısında meydana gelebilmekte veya insan ve hayvan influenza virüslerinin her ikisinin genetik kombinasyonu ile ortaya çıkabilmektedir. Değişimlere bağlı olarak virüs insandan insana kolayca geçiş yeteneği kazanabilmektedir. Bu durum, virüsle daha önce hiç temas olmayan, virüsün yol açacağı enfeksiyonun gelişmesine yatkın olan kişilerin önemli bir kısmının hastalanmasına neden olmakta ve büyük çapta salgınlara yol açabilmektedir. Dünya çapında hızla yayılma potansiyeli olan böyle bir virüs, influenza pandemisine neden olabilir.*” (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2019: 1). Virüslerde meydana gelen bu değişimler, ortaya çıkan yeni tip virüslerin meydana geldiği andan itibaren virüslerdeki bulaş özelliğinden dolayı insanlar arası etkileşimde kendini daha çabuk göstermesine ve bulaşıcılık oranının yüksek seyretmesine neden olmaktadır.

² Bir bakteri veya virüsün farklı alt türlerinin, aralarında genetik farklılıklar bulunan gruplarına verilen isimdir.

Enflüanzalar, insanların bağışıklık kazanabildiği grip virüslerine verilen solunum yolu hastalığının adıdır. Ancak risk aralığındaki yaş ve durumlara sahip insanlarda ölüme neden olabilmektedirler. Dünya üzerinde dört çeşit enflüanza virüsü bulunmaktadır. Bunlar tıp literatüründeki yerlerini A, B, C, D virüsleri olarak almışlardır. “Enflüanza A virüsleri insan, domuz, at, kanatlı hayvanlar gibi canlıları enfekte edip hastalığa neden olurken bazı durumlarda da hastalığa neden olmayabilir. Enflüanza B virüsleri sadece insanlarda, enflüanza C domuz ve insanda, enflüanza D ise sadece sığırdaki hastalık yapabilmektedir. Enflüanza A ve B virüsleri insanlarda mevsimsel salgınlara neden olurken sadece enflüanza A virüslerinin pandemiye neden olduğu bilinmektedir.” (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2019: 1). Covid-19 İnflüanza A grubuna giren bir virüs olduğu için önce bir salgına ardından da dünya çapında bir pandemiye dönüşmüştür.

3. PANDEMİK İNFLUENZA ULUSAL HAZIRLIK PLANI VE TÜRKİYE’NİN ALMIŞ OLDUĞU ÖNLEMLER

Türkiye’de ilk pandemi hazırlık planı çalışmaları 2004 yılında başlamış ve 2006’da Sağlık Bakanlığı temsilcilerinin başkanlığında akademisyenler ve konunun uzmanlarının bir araya geldiği bir çalışmayla Pandemi Hazırlık Planı Başbakanlık Genelgesi adıyla tanıtılmıştır. Bu çerçevede İl Pandemi Planları da hazırlanarak hazırlanan planlar ülke genelinde tatbik edilmiş ve “Küresel Bir Grip Salgını (Pandemi) Konusunda Yapılması Gereken Hazırlıklar” şeklinde ilan edilmiştir (Resmî Gazete, 2006).

2019 Pandemi İnflüanza Ulusal Hazırlık Planının hazırlanmasının gerekçeleri planın giriş kısmında belirtilmiştir. Buna göre 2009 yılında ortaya çıkan H1N1 virüsünden elde edilen tecrübeler ışığında DSÖ’nün öncülüğünde Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi her ülkenin ortaya çıkabilecek influenza virüslerine karşı hazırlıklı olması amacıyla kendi ulusal planlarını hazırlaması gerektiği uyarısında bulunmuştur. Üye ülkeler de bu uyarıyı dikkate alarak kendi pandemik mücadele planlarını hazırlama çalışmalarına başlamışlardır. Türkiye’de DSÖ’nün yapmış olduğu bu uyarıyı ciddiye alarak kendi pandemi planını hazırlayan ülkeler arasına girmiştir. Bu doğrultuda öncelikle Pandemi Hazırlık Planı Hazırlama Komitesi oluşturulmuş ve gerekli çalışmalara başlanılmıştır.

Dünya üzerinde neredeyse her asırda etkili olmuş pandemi virüslerinden çıkarılan sonuçlar göstermiştir ki her pandemi virüsü kendi döneminin şartlarına has bir nitelik taşımaktadır. Bu da ortaya çıkacak diğer pandemilerin ne zaman ve ne şekilde meydana geleceği hakkında kesin bir yargıda bulunulmasına engel olmaktadır. Bu nedenle ortaya çıkabilecek her salgın ihtimaline karşı ülkelerin kendi Ulusal Pandemi Planını hazırlaması ve hazırlanan plana uygun önlemleri ivedilikle devreye sokabilmesi kendi yararlarıdır. Zira geçmiş tecrübelerden çıkarılan sonuçlar göstermiştir ki İnflüanza virüsleri ortaya çıktığı andan itibaren bir kartopu gibi hızla büyümekte ve ülkelere büyük zararlar verebilmektedir. Bu nedenle bu zararlardan olabildiğince korunmak pandemilere karşı hazırlıklı olmaya bağlıdır.

Tüm bu süreç sonunda 2019 yılında DSÖ’nün yönlendirmesiyle Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı öncülüğünde bir pandemi hazırlık planı oluşturmuştur. Oluşturulan plana göre olası salgın ihtimalinin ortaya çıkması halinde yapılacaklar, alınacak tüm önlemler ayrıntılı bir şekilde sıralanmıştır. Buna göre salgının ortaya çıkmasının ardından uygulanacak prosedür sırasıyla belirlenmiştir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2019: 22). Bu doğrultuda Pandemi İnflüanza Ulusal Hazırlık Planına göre herhangi bir salgın esnasında uygulanacak mevzuat şu şekildedir:

- 1) Türkiye Cumhuriyeti Anayasası
- 2) 24.04.1930 tarih ve 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu
- 3) 07.05.1987 tarih 3359 sayılı Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu
- 4) 10.07.2018 tarih ve 30474 sayılı Resmî Gazete ’de yayımlanan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi
- 5) Bulaşıcı Hastalıklar Sürveyans ve Kontrol Esasları Yönetmeliği (30.05.2007 tarih ve 26537 sayılı Resmî Gazete)

- 6) Uluslararası Giriş Noktalarında Uygulanacak Çevre Sağlığı İşlemlerine Dair Yönetmelik (03.11.2013 tarih ve 28810 Sayılı Resmî Gazete)
- 7) Bulaşıcı Hastalıkların İhbar ve Bildirim Sistemi Konulu Genelge (23.10.2015 tarih ve 2015/18 sayılı)
- 8) Bulaşıcı Hastalıklar ile Mücadele Rehberi Hakkındaki Genelge (11.09.2018 tarih ve 2018/22 sayılı)

Pandemik plan ve stratejilerin geliştirilmesinde, virüsün ortaya çıkması aşamasından sonraki aşama olan virüsün yayılma hızının düşürülmesi tedavi sürecinin verimli bir şekilde ilerlemesine zemin hazırlayacaktır. Keza virüsün tamamen kontrol altına alınması ve gerek yerel gerekse de küresel boyutta insanların yaşamına devam edebilmesi ancak virüse karşı etkili bir aşının geliştirilmesiyle mümkün olabilecektir. Aşı öncesi aşamada dikkat edilmesi gereken en önemli parametre ise toplumda enfekte olmuş vaka sayısını minimum düzeyde tutabilmektir. Bunun için ise hazırlanan Ulusal Pandemi Planı dahilinde önlemler alınarak virüsün seyrinin yükselmesini durdurularak hiç değilse yatay bir konum alması hedeflenmektedir. Tüm bu sürecin koordine edilmesi ise Sağlık Bakanlığı'nın yönetimi dahilinde olmaktadır. Bu doğrultuda "DSÖ'nün yayınladığı "Checklist For Influenza Pandemic Preparedness Planning" başlıklı pandemi senaryosunda pandemiye hazırlıksız yakalanıldığında olay akış sırası şöyledir (TÜBA, 2020: 33):

- a) X ülkesinde X salgını bilgileri Sağlık Bakanlığına ulaşır.
- b) Çevre bölgelerde de olgular saptanır.
- c) Bölgeye bir ekip gönderilir.
- d) Hastalardan alınan örneklerde X etkeni saptanır.
- e) Daha önce insanda saptanmamış X etkeni tanımlanır.
- f) X etkeninin genetik analizi yapılır.
- g) Yeni X etkeni güncel haber konusu olur.
- h) Salgın komşu ülkelerde de görülmeye başlar.
- i) Seyahat kısıtlaması getirilir.
- j) Okullar kapatılır.
- k) İlaç kaynakları yeterli değildir.
- l) Aşı henüz geliştirilmemiştir.
- m) Panik başlar.
- n) Salgın görülen ülkelere gelen uçak yolcularında hastalık görülür.
- o) Başka kıtalardan hastalık haberleri gelir.
- p) Sağlık kurumlarının telefonları kilitlenir.
- q) Aşı, antiviral ilaç bulunmamaktadır.
- r) Bütün kurumlarda hastalık nedeniyle çalışacak personel sayısı azalır.
- s) Yoğun bakım üniteleri dolup taşar.
- t) Solunum cihazları yetmez.
- u) Yaklaşık 8 hafta içinde pandemi dünyayı silip süpürür.
- v) Sağlık ve halka hizmet eden kuruluşlar çaresiz kalır."

Türkiye’de Koronavirüs pandemisiyle ilgili ilk açıklama, virüsün dünya genelinde pandemi olarak ilan edilmesinden aylar önce Sağlık Bakanlığının resmi internet adresinden “*Grip (İnfluenza) Vakalarına İlişkin Açıklama*” şeklinde 6 Ocak 2020 tarihinde yapılmıştır (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020c). Açıklamada virüsle mücadele kişisel hijyene önem verilmesi ve bilhassa ellerin iyi yıkanması konusunda halk bilgilendirilmiştir. Bunun akabinde 14 Ocak 2020’de “2019-nCov Hastalığı Rehberi” adıyla 98 sayfadan oluşan bir bilgilendirme kitapçığı yayımlanmıştır. Rehberde son güncellemeler dahilinde bilgi verilerek, virüsle ilgili en son tedavi yöntemleri ile sosyal izolasyon hakkındaki bilgiler sunulmuştur (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020c). 2020 Mart ayına gelindiğinde ise virüs çoktan Türkiye sınırlarına giriş yapmış ve Pandemi İyünfluenza Ulusal Hazırlık Planı T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından devreye sokulmuştur.

3.1. Türkiye’nin Koronavirüsle Mücadele Kapsamında Almış Olduğu Önlemler

Koronavirüsün dünya çapında bir pandemi olarak ilan edilmesiyle birlikte her ülke zaman kaybetmeden kendi tedbirlerini almaya başlamıştır. Türkiye’de ilk vakanın görüldüğü 10 Mart 2020 tarihinden itibaren Sağlık Bakanlığı’nın açıklamaları doğrultusunda alınan tedbirler sıkılaştırılmıştır. Bu doğrultuda 14 Mart 2020 itibariyle Yurt dışı uçuşlarının 17 Nisan 2020’ye kadar durdurulduğu açıklanmıştır. Bu tarihlerde Türkiye gibi birçok ülke de uluslararası uçuş trafiğini durdurmuş veya mümkün olan en az seviyeye indirmiştir. Bu nedenle turizm çevreleri tarafından 2020 yılının turizm sektörü için “kayıp yıl” olarak nitelendirileceği ifade edilmektedir (İbiş, 2020: 96).

Türkiye’de koronavirüsten kaynaklı ilk ölüm 18 Mart 2020 tarihinde gerçekleşirken; aynı gün Cumhurbaşkanı Bakanların da katılımıyla Koronavirüsle Mücadelede Eşgüdüm Toplantısını gerçekleştirmiştir. Toplantıda alınan kararları bizzat tebliğ eden Cumhurbaşkanı koronavirüs sonrası hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını sinyali şu sözlerle vermiştir: “*Dünyada ağır sonuçları olan salgınlar, aynı zamanda büyük siyasi, sosyal, ekonomik dönüşümlerin de tetikleyicisi olmuştur. Osmanlı’nın Avrupa’yı fethi ve Rönesans başta olmak üzere insanlık tarihine damga vuran pek çok hadisede bu sürecin izlerini görmek mümkündür.*” (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2020c). Cumhurbaşkanının açıkladığı Eş güdüm toplantısı kararları “Ekonomi İstikrar Kalkanı” tedbir paketini adıyla duyurmuştur. Buna göre 21 madde halinde açıklanan ekonomi paketi doğrultusunda yüz milyar lira değerinde kaynak ayrılmıştır.

Toplantıda alınan kararlar ise şöyledir: Toplu yerlerde maske takılması zorunlu hale gelirken “Sosyal Mesafe” kuralı uyarınca insanların çokça bulunduğu Pazar yerleri gibi kalabalık ortamlarda da yeni düzenlemelere gidilecektir. Vatandaşların maske sıkıntısı çekmemesi adına e-devlet uygulamasıyla vatandaşlara maske temini yapılacaktır. Her şehirde kurulan İl Pandemi Kurulları ile İl Hıfzısıhha Kurullarının gerektiğinde ilave tedbirler alması ön görülerek bu anlamda gerekli görülen köy, kasaba, mahallelerin karantina altına alınması usulüne gidilecektir.

Koronavirüs, dünya çapında can kaybına neden olan büyük bir salgın olduğu için koronavirüsle mücadele konusu da öncelikli olarak afet yönetimi kapsamında ele alınmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı koronavirüsle mücadelede etkin bir rol almış ve almaya da devam etmektedir. Bu anlamda Türkiye’nin her noktasında Valiliklerin kontrolünde “Vefa Destek Grupları” oluşturularak vatandaşların temel ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmıştır. AFAD bini aşkın personeliyle Vefa Destek Gruplarında görev alarak koronavirüsle mücadeleye gereken desteği sağlamıştır. Bu doğrultuda KYK yurtlarında karantinada tutulan vatandaşların tüm masrafları ve gerekli hizmetleri AFAD öncülüğünde yürütülmektedir. AFAD’ın açıkladığı rakamlara göre bugüne kadar koronavirüsle mücadelede yapılan harcamaların tutarı yaklaşık olarak 50.000.000 lira civarındadır (AFAD, 2020).

Türkiye’nin koronavirüsle mücadelesi kapsamında mücadelenin başladığı mart ayından Kontrollü Sosyal Hayat’a geçilen mayıs ayına değin Sağlık Bakanlığı Bilim Kurulu toplantılarında 18 Mart 2020’den 4 Mayıs 2020’ye kadar geçen süreçte alınan kararlar ve tedbirler şu şekildedir:

- a) Mart ayından itibaren tedbirler sıkılaştırılarak çalışan ve görevli olanların dışında diğer tüm vatandaşların evlerinde kalması birincil kural olarak ilan edilmiştir. Bu amaçla virüsün

toplumdaki bulaş oranı düşürülerek vaka sayılarının geriletilmesi esas alınmıştır. Sokağa çıkma yasağı olmayan vatandaşlar için maske takmak ve sosyal mesafeyi korumak zorunlu hale getirilmiştir.

- b) Nisan Ortasındaki ara tatil öne çekilerek okullar 16 Mart-30 Mart 2020 arası tatil edilmiş ve Millî Eğitim Bakanı Ziya Selçuk nisan ayından itibaren Millî Eğitim Bakanlığı'nın EBA sistemi üzerinden uzaktan online eğitim sistemine geçileceğini açıklanmıştır. Bakan Selçuk okulların tekrar eski sistemde ne zaman açılacağı konusunda ise net bir cevap verilemeyeceğini bunun Sağlık Bakanlığı öncülüğünde toplanan Bilim Kurulu kararları doğrultusunda belirlenebileceğinin altını çizmiştir (T.C. Millî Eğitim Bakanlığı, 2020).
- c) Mart 2020'den Mayıs 2020'ye günlük test sayısı önce 20.000'den 30.000'e ardından da 40.000'e çıkarılmıştır.
- d) Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Başkanlığında toplanan 25. Kabine toplantısında koronavirüsle mücadele kampanyası başlatılma kararı alınmıştır. Bu doğrultuda T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığınca açılan "Biz Bize Yeteriz Türkiye'm" isimli Millî Dayanışma Kampanyası hayata geçirilmiştir (T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2020).
- e) ALO 184 Sağlık Bakanlığı hattı ile vatandaşların koronavirüsle ilgili gereken bilgileri almaları sağlanmıştır.
- f) "Hayat Eve Sığar" (HES) online koronavirüs uygulaması ile vakaların takibinin kolaylaştırılması amaçlanmıştır. T.C. kimlik numarası ile giriş yapılabilen uygulamada vakaların Sağlık Bakanlığınca evlerinden takibi yapılabilmektedir. Bununla birlikte mayıs ayı normalleşme planları çerçevesinde açıklanan yeni bilgiler doğrultusunda "Kontrollü Sosyal Hayat" mantığına uygun olarak vatandaşlar bu uygulama üzerinden alacakları seyahat kodları ile şehirler arası yolculuk yapabileceklerdir (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020a).
- g) T.C. Sağlık Bakanlığı bünyesinde mücadeleye destek olması için 32 bin sağlık personeli alımı yapılmıştır.
- h) T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde e-devlet üzerinden yapılan başvurular sonucu gerekli görülen vatandaşlara üç faz şeklinde 1.000 lira sosyal yardım ödemesi yapılmıştır.
- i) Ticari taksilerin plaka numarası esas alınarak tek haneli ve çift haneli olmak üzere trafiğe çıkma izni verilmiş ve bu uygulama 5 Mayıs 2020 itibariyle sonlandırılmıştır.
- j) Salgının şiddetinin ne derece olacağı önceden bilinemediği için 1 Haziran 2020 tarihine kadar normal hizmet veren hastanelerin bu süreçte salgın hastanesi olarak kullanılması kararı verilmiştir.

3 Nisan 2020 itibariyle önce 65 yaş ve üstüne uygulanan sokağa çıkma yasağı 20 yaş ve altını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu uygulama kapsamında da 4 Mayıs 2020 tarihi itibariyle duyurulan "Mayıs ayı Normalleşme Planı" doğrultusunda esnekliklere gidileceği ilan edilmiştir. Buna göre 65 yaş ve üstü 10 Mayıs 2020 Pazar günü saat 11:00 ile 15:00 arası sokağa çıkabilecekken, 0-14 yaş arası 13 Mayıs 2020 Çarşamba günü aynı saat aralığında, 15-20 yaş aralığının ise 15 Mayıs 2020 Cuma günü yine 11:00 ile 15:00 saatleri arası sokağa çıkabileceği ilan edilmiştir.

Nisan ayı içerisinde 30 Büyükşehir ve Zonguldak ilinde ilan edilen şehirlerarası giriş çıkış yasağında 4 Mayıs 2020 tarihli normalleşme planı uyarınca değişikliklere gidilmiştir. Bu doğrultuda Antalya, Aydın, Erzurum, Hatay, Malatya, Mersin ve Muğla illerine uygulanan yasak kaldırılırken geriye kalan 24 ildeki giriş çıkış yasakları 15 gün süre ile uzatılmıştır. 4 Mayıs 2020 Mayıs Ayı Normalleşme Planı'nda net olarak bir açıklama yapılamayan tek konu ise her yıl gibi bu yılda yapılması planlanan Hac vazifesinin durumu hakkında olmuştur. Yapılan açıklamada Haccın bu sene yapılıp yapılamayacağı konusunun sürecin ve diğer ülkelerin durumuyla alakalı olduğu için netleştirilemediği ifade edilmiştir. 4 Mayıs

2020 Normalleşme Planı kapsamında alınan diğer kararlar ise şu şekildedir (T.C. Cumhurbaşkanlığı, 2020a):

- a) Gereken sağlık önlemlerinin alınması şartıyla berber, kuaför ve güzellik salonu gibi işletmeler 11 Mayıs 2020 itibariyle faaliyete dönebileceklerdir.
- b) 11 Mart 2020 itibariyle kapatılan AVM'ler hizmet vermeye başlayabilecektir.
- c) Askerlik işlemleri 31 Mayıs 2020 tarihinden itibaren başlayacaktır.
- d) Üniversiteler 15 Haziran 2020'den itibaren akademik takvimlerini uygulamaya başlayabileceklerdir.
- e) Adliyeler de üniversiteler gibi 15 Haziran 2020 itibariyle çalışmalarına başlayacaktır.
- f) Bu yıl yapılması planlanan YKS, LGS ve Askeri Öğrenci Sınavı tarihleri sırasıyla, 27-28 Haziran 2020 YKS, 20 Haziran 2020 LGS ve 14 Haziran 2020 Askeri Öğrenci Sınavı olmak üzere yapılacaktır.

Sağlık Bakanı Fahrettin Koca Normalleşme Planı kapsamında 5 Mayıs 2020 tarihi itibariyle Türkiye'nin koronavirüsle mücadelesindeki birinci dönemi tamamladığını ve ikinci döneminin başladığını açıklamıştır. Bu bağlamda yeni dönemin ilk günlerindeyiz ifadesini kullanan Bakan, bu dönemin isminin "Kontrollü Sosyal Hayat" olduğunu belirtmiştir. "Kontrollü Sosyal Hayat", Türkiye'nin hastalıkla mücadelesinde ikinci dönem uygulanacak olan stratejisinin adıdır diyen Bakan bu dönemde "özgür ama tedbirli bir hayat tarzına" geçildiğinin altını da çizmiştir. Sözlerine "Başladığımız yeni dönem, bildiğimiz anlamda tipik bir normalleşme dönemi değildir. Kısıtlamaların biraz esnediği dönemdir. Risk, devam etmektedir. Kontrolün kaybı ikinci bir dalganın davetçisi olacaktır." (T.C. Sağlık Bakanlığı, 2020) şeklinde devam eden Sağlık Bakanı vatandaşları yeni dönem için hassasiyetle davranmaya davet etmiştir.

SONUÇ

Koronavirüs gibi A Grubu İnfluenza salgınının görülmeye başlandığı ülkelerde peyder pey kısıtlamalara gidilmesi zorunlu bir hal almaktadır. Bu gibi, toplumun bazı kesimlerine sağlık yalıtımının önleyici bir tedbir olarak uygulanmaya koyulduğu durumlarda eğitim-öğretim ve çalışma hayatı büyük oranda sekteye uğramakta ve virüsün sağlık sektöründen sonra yıkıcı etkisini gösterdiği diğer alanlar kaçınılmaz olarak eğitim ve ekonomi alanları olmaktadır.

Dünya genelinde koronavirüs pandemisinden en olumsuz etkilenen ülkelerin başında ABD ve AB üyesi olan İtalya gelmektedir. Virüsün ilk ortaya çıktığı yer olan Çin'in Wuhan kentinde bile virüsten hayatını kaybedenlerin sayısı bu ülkelerde görülen günlük vaka sayısının çok altındadır. Gelecekte özellikle ABD ve Avrupa Birliği'nin içine düştükleri dar boğazdan çıkabilmeleri virüse karşı mücadelede içinde buldukları bu dönemde alacakları kararlarla orantılı olacaktır. Zira bu iki ülkede Türkiye'ye nazaran gelişmiş ülkeler kategorisinde yer almaktadır. Ancak DSÖ'nün resmi internet adresinden son güncellenen verilere bakılarak bir yorum yapılacak olursa özellikle ABD'nin koronavirüsle mücadelede en fazla kayıpla en büyük zararı gören ülke olduğunu söylemek mümkündür (WHO, 2020). ABD'de bu durumun ortaya çıkmasında özel şirket mantığıyla hizmet veren Amerikan sağlık sisteminin neden olduğunu ileri sürenler vardır. Ülke basınında yayımlanmış haberlere göre şu anda ABD'de 40 milyona yakın sigortasız insan bulunmaktadır. Çoğunluğunu yoksulların oluşturduğu bu insanların büyük bir bölümü de ne yazık ki salgın nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Bu nedenle koronavirüs sonrası ABD'ye yapılan eleştirilerin büyük çoğunluğu 2017 yılında Pentagon'un olası bir salgın tehdidinde karşı uyarıda bulunmasına rağmen bu uyarıyı ciddiye almayarak 2018'de Küresel Sağlık Güvenliği Birimi'ni kapatılması konusunda olmuştur.

ABD'nin ardından İtalya'nın pandemiyle mücadeledeki başarısızlığının ve sağlık sisteminin çökmesinin asıl nedenin virüsün İtalya'da ilk ortaya çıktığı yer olan ve o günden itibaren virüsün İtalya'daki merkez üssü sayılan Lombardiya bölgesindeki vakaların günden güne artması ve en başında gerekli önlemlerin alınmadan vaka artış hızının yükselmesiyle yetersiz ekipman ve yoğun bakım ünitesi gibi eksikliklerin

ortaya çıkması neden olmuştur denilebilir. Pandemi öncesi dünyada gelişmiş ülkeler sıralamasında üst noktalarda yer alan bu ülkelerin virüsle birlikte başta sağlık olmak üzere birçok alanda ortaya çıkan olumsuz sonuçları virüsle mücadelede performanslarının kötü olduğunun bir göstergesidir. Söz konusu gelişmiş ülkelere nazaran Türkiye'nin almış olduğu önlemlere ve son güncellenen bilgilerle elde edilen sonuçlara bakılacak olursa ortaya çıkan veriler doğrultusunda söz konusu gelişmiş ülkelerden daha iyi bir performans sergilediği söylenebilir.

Pandemi sonrası genel konjonktürde dünyayı ve Türkiye'yi hayatın yeni normallerinin belirlendiği ve uygulamaya geçildiği bir süreç beklemektedir. Zira virüsün toplumlarda bıraktığı psikolojik etki insanların normal dedikleri genel alışkanlıklarının değişmesine ve dönüşmesine neden olacaktır. Bu süreçte teknolojinin olmazsa olmazlığı virüsle yeniden kendini göstermiş uzaktan eğitimden uzaktan toplantılara bürokratik süreçlerin paydaşlar arasında internet ve bilgisayarlar aracılığıyla devam ettirildiği bir düzen kapıya dayanmıştır. Bu nedenle virüsün ekonomiden, sanata, güvenlikten siyasete ve hatta tarıma varıncaya kadar hayatın her alanını ilgilendiren geniş bir bakış açısıyla ele alınması ve geleceğin muhasebesinin bu parametrelere göre yapılması insanlığın yararına olacaktır.

UNFPA (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu) 28 Nisan 2020 tarihli açıklamış olduğu verilerinde koronavirüs nedeniyle dünya çapında 15 milyon istenmeyen gebeliğin görüleceğini kayıt altına alırken; ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü) ise koronavirüsün pandemi ilan edilmesinin ardından mart ayında hazırladığı raporunda bunun 2. Dünya Savaşı'nın ardından dünyanın yaşadığı en büyük kriz olduğunu ve 25 milyon insanın işsizlikle karşı karşıya kalabileceğini duyurmuştur. Dünyanın en önemli ve yetkili kurumlarının dünyanın gidişatıyla ilgili çizmiş olduğu bu karamsar tabloda virüse karşı etkili bir aşı henüz bulanamamışken pandeminin meydana getirdiği sosyal, siyasal ve ekonomik sonuçları değerlendiren Noam Chomsky koronavirüsün yaşanan felaketlerin en büyüğü olduğunu ve hatta onun "Batı'nın Medeniyet Krizi" olduğunu iddia etmektedir. Chomsky'ye göre bu felaket beraberinde iki büyük tehdidi de getirmektedir. Bunlar nükleer savaş ve küresel ısınma tehditleridir. Pandemi öncesi şartlarda dünyanın en azından her iki tehditle de başa çıkılabilecek bir gücü varken koronavirüsün beklenmedik ortaya çıkışı bu iki tehdidin daha da önünün açılmasına neden olmuştur.

Dünyanın geçirdiği büyük kriz dönemlerinin ardından mutlaka yeni bir düzen oluşturula gelmiştir. Bu durum, adeta yazılı olmayan bir kural gibi her krizde toplumsal ve siyasal dinamikleri tetikleyerek kendini doğrulamıştır. Pandemi sonrası aşamada aşı bulununcaya dek virüsle birlikte kontrollü yaşama riski alınarak dünya üzerinde yeni bir sosyalleşme modeli geliştirilecektir. Bunun için her ülke kendi eski normallerine en yakın çözüm yollarını bulabileceği gibi zamanla bunu da yeni toplumsal normaline dönüştürebilme yeteneğini her daim kendinde saklı tutacaktır. Kuşkusuz bunu başarabilen toplumlar virüse karşı kazanılan zaferin öncüleri olarak önümüzdeki yüzyıl için önemli bir adımı gerçekleştirmiş olacaklardır.

KAYNAKÇA

- AFAD (2020). *AFAD koronavirüsle mücadeleye omuz veriyor*. URL: <https://www.afad.gov.tr/afad-koronavirusle-mucadeleye-omuz-veriyor>, Erişim Tarihi: 05 Mayıs 2020.
- Genç, Ö. (2011). Kara ölüm: 1348 veba salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına etkileri. *Tarih Okulu, Mayıs-Ağustos(X)*, 123-150.
- İbiş, S. (2020). Covid-19 salgınının seyahat acentaları üzerine etkisi. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 85-98.
- Koçer, Z. A. (2020). *Pandemi oluşumunda zoonotik patojenlerin önemi*. TÜBİTAK Covid-19 Web Portal. URL: <https://covid19.tubitak.gov.tr/bilimsel-arastirma-paylasim-platformu/pandemi-olusumunda-zoonotik-patojenlerin-onemi>, Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2020.
- T.C. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2020). *Milli Dayanışma Kampanyası*. URL: <https://bizbizyeteriz.gov.tr>, Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2020.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2020). 4 Mayıs 2020 Kararları. URL:

- <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/119206/-normal-hayata-donusu-kademe-kademe-baslatacagiz>. Erişim Tarihi: 11 Mayıs 2020.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı (2020). *Koronavirüsle mücadele eşgüdüm toplantısı*. URL: <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/117037/-ulkemizin-maruz-kaldigi-virus-tehdidinin-en-kisa-surede-bertaraf-edilmesi-icin-devlet-olarak-tum-imk-nlarimizi-seferber-ettik->, Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2020.
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı (2020). *10 Soruda Uzaktan Eğitim*. URL : <https://www.meb.gov.tr/bakan-selcuktan-uzaktan-egitimle-ilgili-en-cok-sorulan-10-soruya-yanit/haber/20579/tr>, Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2020.
- T.C. Resmî Gazete (23 Ağustos 2006). *26268 Sayılı Genelge*. URL: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/08/20060823-4.htm>, Erişim Tarihi: 10 Mayıs 2020.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2019). *Pandemik influenza ulusal hazırlık planı*. Halk Sağlığı Genel Müdürlüğü, Ankara
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2020a). *Kontrollü sosyal hayat*. Bilim Kurulu Açıklaması. URL: <https://www.trthaber.com/haber/gundem/bakan-koca-acikladi-kontrollu-sosyal-hayat-donemi-basliyor-482213.html>, Erişim Tarihi: 03 Mayıs 2020
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2020b). *Covid-19 rehberi*. Bilim Kurulu Çalışması. Ankara
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2020c). *Grip influenza vakalarına ilişkin açıklama*. URL: <https://www.saglik.gov.tr/TR,61995/grip-influenza-vakalarina-iliskin-aciklama-06012020.html>, Erişim Tarihi: 05 Mayıs 2020.
- T.C. Sağlık Bakanlığı (2020c). *Online koronavirus uygulaması*. URL: <https://koronaonlem.saglik.gov.tr/>. Erişim Tarihi: 04 Mayıs 2020.
- Temel, M. K., & Ertin, H. (2020). 1918 grip pandemisi kıssasından COVID-19 pandemisine hisseler. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25(1), 63-78.
- TÜBA (2020). *Covid-19 küresel salgın değerlendirme raporu 3*. Ankara
- Türk Toraks Derneği (2020). *1918 İspanyol salgını ve biz*. URL: <https://www.toraks.org.tr/halk/News.aspx?detail=5787>, Erişim Tarihi: Nisan 2020
- Üstün, Ç., & Özçiftçi, S. (2020). COVID-19 pandemisinin sosyal yaşam ve etik düzlem üzerine etkileri: Bir değerlendirme çalışması. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 25(1), 142-153.
- WHO (2020). URL: <https://covid19.who.int>, Erişim Tarihi: Mayıs 2020.
- Yolun, M., & Kopar, M. (2015). The impact of the Spanish influenza on the Ottoman Empire. *Belleten*, 79(286), 1099-1120.

İŞE YENİ BAŞLAYAN HEMŞİRELERİN ÖRGÜTSEL BAĞLILIKLARI İLE PERSONEL DEVİR ORANLARI: DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ HASTANESİ HEMŞİRELERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Kezban ÖZÇELİK KAYNAK¹

Barış ÖZTUNA²

Özet

Çalışmanın amacı, işe yeni başlayan hemşirelerin örgütsel bağlılık düzeylerini ölçmek olup; bu bağlılığın personel devri ile karşılaştırılmasıdır. Araştırma, kavramsal ve uygulamalı bir çalışmadır. Çalışmada örgütsel bağlılık ve personel devri ile ilgili yazılmış eserlerden yararlanılmıştır. Uygulama kısmında ise, işe yeni başlayanların örgütsel bağlılığını ölçmek için anket tekniği kullanılmış ve 2018 yılında göreve yeni başlayan 130 hemşirenin 119'unun katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Anket uygulamasına katılmış olan hemşirelerden ne kadarının 0-1 yıl içinde görevden ayrıldığı tespit edilmiştir. Ankette beşli Likert tipi derecelendirme ölçeği kullanılmış, veriler IBM SPSS V23 ile analiz edilmiştir. Normal dağılım gösteren ölçek boyutlarının demografik özelliklere göre karşılaştırılmasında bağımsız örnekler t testi ile tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yöntemi kullanılmıştır. ANOVA sonucunda anlamlı farkları bulabilmek için varyansların homojenliğine göre Tukey HSD ve Tamhane's T2 testleri kullanılmıştır. Yaş dağılımları incelendiğinde katılımcıların %69,7'si 20-25 yaş arasında iken %12,6'sı 26-27, %5,9'u 28-30 ve %11,8'i de 30 yaş üstüdür. Araştırma sonuçlarından elde edilen bulgulara göre hemşirelerin eğitim durumuna göre duygusal bağlılık boyutu ortalama değerleri arasında fark vardır. Çocuk sahibi olanlarda duygusal bağlılık çocuk sahibi olmayanlara göre daha yüksektir. Medeni duruma göre duygusal bağlılık, devamlılık bağlılığı ve normatif bağlılık ortalama değerleri arasında istatistiksel olarak fark yoktur. Anketimize katılan 119 hemşirenin 42'si 0-1 yıl içinde kurumdan ayrıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Örgütsel Bağlılık, Devamlılık Bağlılığı, Duygusal Bağlılık, Personel Devri

JEL Kodları: D23, J63, O15

ORGANIZATIONAL COMMITMENT AND PERSONNEL TURNOVER RATES OF NEWLY STARTED NURSES: A RESEARCH ON DOKUZ EYLUL UNIVERSITY HOSPITAL NURSES

Abstract

The aim of the study is to measure the organizational commitment levels of new nurses; is the comparison of this commitment with the turnover of staff. Research is a conceptual and applied study. In the study, works written about organizational commitment and staff turnover were used. In the application part, the survey technique was used to measure the organizational commitment of newcomers and was carried out in 2018 with the participation of 119 of 130 nurses. It was determined how many of the nurses who participated in the survey application left the job within 0-1 years. Five-point Likert-type rating scale was used in the questionnaire and the data were analyzed with IBM SPSS V23. Independent samples t test and one-way analysis of variance (ANOVA) methods were used to compare normally distributed scale sizes according to demographic characteristics. Tukey HSD and Tamhane's T2 tests were used according to the homogeneity of the variances to find meaningful differences as a result of ANOVA. When the age distribution is examined, 69.7% of the participants are between the ages of 20-25 and 12.6% of them are 26-27, 5.9% of them are 28-30 and 11.8% are over the age of 30. According to the findings obtained from the research results, there is a difference between the average values of the emotional commitment dimension according to the education level of the nurses. Emotional commitment is higher in those who have children than those who do not. According to marital status, there is no statistical difference between emotional commitment, continuity commitment and normative commitment mean values. It was determined that 42 of the 119 nurses who participated in our survey left the institution within 0-1 years.

Keywords: Commitment, Normative Commitment, Organizational Commitment, Turnover

JEL Codes: D23, J63, O15

GİRİŞ

Günümüzde örgütlerin başarıya ulaşması için elindeki nitelikli işgörenleri örgütte tutabilmeleri gerekmektedir. Bununla birlikte, örgüte yeni katılacakların da örgüte bağlı bireylerin olması

¹ Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye, kezban.kaynak@deu.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1487-6033

² Doç. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Çankırı, Türkiye, barisoz83@yahoo.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0001-7298-4641

istenmektedir. Sadece özel sektör için değil, kamu kurumları için de örgütsel bağlılık unsuru önemlidir. Özellikle kamu kurumlarında çalışan bazı mesleklere mensup işgörenler belirli bir süre sonra özel sektöre hatta kamu içinde farklı bir statüye geçebilmektedirler. Bu mesleklerden biri de hemşirelik mesleğidir. Bir örgütte işgörenlerin örgüt bağlılıkları az ise yapılan işlerin verimliliği de az olabilmektedir. Ayrıca, işten ayrılmalar fazla olduğunda örgütün maliyetleri de yükselmektedir.

Özellikle sağlık sektöründe verilen hizmetin niteliği gereği, ikamesi zor olan nitelikli sağlık işgörenlerinden en verimli şekilde yararlanılması, örgütten ayrılmalarının önüne geçilmesi gerekmektedir. Hasta memnuniyetinin ana hizmet sunucularından olan hemşireler hizmet kalitesinin sürekliliği ve hasta bakımının başarılı olmasında önemli bir yere sahiptirler.

Bu çalışma, göreve yeni başlayan hemşirelerin örgütsel bağlılığı ile görevde geçen zamanda örgütten ayrılma ile sonuçlanan davranışları arasındaki ilişkiyi öğrenme fırsatı sunmaktadır. Personel devrinin göreve yeni başlayan hemşirelerde bu kadar yüksek olması çalışmamızın odak noktasıdır. Çalışmada ilk başta örgütsel bağlılık kavramı ve personel devri kavramı açıklanmakta, sonrasında araştırmanın yöntemi ve tanımlayıcı istatistikleri verilmektedir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

İş örgütlerinin teknik yapısı ile sosyal yapılarının uyumlaştırılması günümüz iş hayatının en önemli konularından birisidir. Çalışma hayatında işgörenin huzurlu ve işe uyumlu çalışabilmesi önemlidir. Bu alanda ortaya çıkacak uyum neticesinde işgörenin etkin ve verimli olacak şekilde örgütsel etkinlik sağlanabilecektir (Öge, 2015: 1). Örgütler, işgörenin psikolojisini ve organizasyondaki insan kaynakları yönetimi becerilerini bildiğinde başarılı bir şekilde ayakta kalabilmektedirler. Örgütler, hedeflerine ulaşmak için işgörenleriyle bağlılık sağlamaktadırlar. Bağlılık, bireyin amaçlara ulaşma veya hedefe ilerlemeye yönelik prensipleri, standartları izleyerek bir şeyler yapmasıdır. Bağlılık, bir kuruluşun ve işgörenlerin amaçlarını göstermektedir (Khattak & Sethi, 2012: 99-100). Örgüt, tüm işgörenlerin bağlılık seviyesini arttırmalıdır. İşgörenlerin katılımı örgütsel bağlılığı geliştirmek için gereklidir (Annakili & Jayam, 2018: 18).

Örgütsel bağlılık, işgörenin çalıştığı örgüt ile kendini özdeşleştirilmesi ve örgütün amaçları ile bireysel amaçlarını uygun hale getirmesidir (Keser & Kümbül, 2016: 245). İşgörenin kendilerini örgüte ait hissetmeleri ve örgüt ile psikolojik bir bağlılık yaşaması anlamına gelen örgütsel özdeşleşme, iyi ve kötü durumlarda örgütte kalma isteği olup; örgütlerin işgörenlerinde olmasını istediği bir tutumdur (Akyıldız & Turunç, 2013: 197). Bir örgütün hedeflerine ulaşabilmesi için öncelikle işgörenlerini memnun etmesi gerekmektedir. Örgütlerin hayatlarını sürdürebilmeleri ve hedeflerine ulaşabilmeleri için ilk önce işgörenlerin bireysel isteklerini gerçekleştirerek onların örgüte bağlı kalmaları sağlaması gerekmektedir (Kurşunoğlu, Bakay & Tanrıoğen, 2010: 102). Örgütsel bağlılık işgörenin örgütte, kendi bireysel amaç ve hedeflerine ulaştığı ve istekleri yerine geldiği sürece kalmasını sağlayan bir unsur iken, örgütsel sadakatte şartlar fark etmeksizin çalışanın örgütten ayrılmayı aklına getirmediği bir durum söz konusudur (Koç, 2009: 205).

Örgütsel bağlılık, işgörenlerin kurumuna karşı beslediği bağı göstermekte olup; örgütsel bağlılık hissinin, örgütsel performansı olumlu şekilde etkilediği düşünülmekte, bu sayede, örgütsel bağlılığın işe gitmeme gibi olumsuz durumları azalttığı, bununla birlikte, hizmet kalitesine pozitif anlamda destek verdiği düşünülmektedir (Doğan & Kılıç, 2007: 38). Günümüzde görülebilecek en büyük problemler işgörenlerin işlerinden, ücretlerinden, bağlılık eksikliğinden, gerçekten memnun olmamaları nedeniyle bağlılık eksikliği yaşamasıdır (Chelliah, Sundarapandiyan & Vinoth, 2015: 11). Günümüzde farklılaşan çevre şartları, farklılaşan rekabet, sürekli değişen bireysel istekler gibi sebeplerle işgörenleri işletmelerde tutmak zorlaşmaktadır. Bir işgörenin işi öğrendikten ve çalışma ortamına ayak uydurduktan sonra örgütten ayrılması işletmeye fazladan maliyet getirmektedir. Emek piyasasında nitelikli işgören gereksiniminin yükselmesi ve nitelikli emek gücü arzındaki yetersizlik de konuyu önemli hale getirmektedir. Dolayısıyla işgörenlerin örgütsel bağlılıklarının yükseltilmesi, örgüte bağlanmalarını etkileyecek unsurların belirlenmesi kaçınılmazdır (Durna & Eren, 2005: 211).

Örgütlerin rekabet gücünü arttıran etmenlerden biri de nitelikli ve örgütüne bağlı işgörenlere sahip olmaktır. Bu nedenle, örgütlerine yüksek düzeyde bağlılık duyan işgörenler, örgütsel hedeflere ulaşma ve neticede örgütsel etkinliğin oluşmasında faydalı roller üstlenmektedirler (Bağcı, 2013: 179). İşverenler, sahip oldukları nitelikli işgörenleri kaybetmemek için onların isteklerini dikkate alma gayretine girmişlerdir. İşgörenlerin istek ve ilgi ile çalışmaya devam etmelerini sağlamak örgütte kalma isteklerini arttıracaktır. Bu nedenle, bir örgüt iklimi yaratmaya ve her çalışan ile empati kurma yoluna gitmeleri gerekmektedir. Örgüt iklimi örgütsel bağlılığın yaratılmasında güçlü faktörlerden biridir. Örgütsel bağlılık, örgüt içinde uygulanan stratejiler, yönetimin işgörenlerine karşı davranışları, çalışma koşulları, işgörenlerin iş arkadaşları ile ilişkileri ve birçok örgüt iklimi unsuru neticesinde meydana gelmektedir (Yüceler, 2009: 455). Bakıldığında iklimle kültür birbirinden farklı kavramlardır. İklim örgütün nasıl çalıştığı ile ilgilenirken, kültür ise neden belirli usul ile çalıştığını incelemektedir (Bucak, 2002).

Bir örgütte işgören ile ilgili tüm unsurlar kültür olarak tanımlanabilmektedir. Örgütün politikalarına, alışkanlıklarına, sembollerine ve stratejilerine tüm işgörenlerin aynı davranışı göstermesine örgüt kültürü denilmektedir (Berberoğlu, 1990: 155). Her örgütün kendine has düşünceleri, hedefleri ve vakalara yaklaşımları bulunmaktadır. Tüm bu durum örgüt kültürünü oluşturmaktadır. Örgüt, işgörenleriyle ne kadar uyumlu hale gelir ve onlara örgüt hedeflerini benimsetip kendi hedefleriyle de özdeşleşirse işgöreni kaybetme olasılığı da düşük olmaktadır (Demir & Öztürk, 2011: 18).

Örgütler verimli ve güçlü olmak için ürün veya hizmetlerde fark yaratacak ve kendilerine güç sağlayacak olan işgörenlerinde örgütsel bağlılığı aramaktadır. Yaşanılan dönemde sürekli değişen çevre şartlarına uygun olarak örgütsel bağlılık önemli bir görev sahiplenmektedir. İşgörenlerin bağlılığı örgütün hedeflerine ulaşmada en önemli unsur olarak görülmektedir. Örgütsel bağlılık, örgüt devamlılığının sağlanmasında yararlı olmakta, işgörenleri sorunlara çözüm getiren bireyler haline dönüştürebilmektedir (Bozkurt & Yurt, 2013: 136). Örgütsel güven, işgörenlerin birbirlerine karşı saygılı, güvenilir ve eşit davranmaları neticesinde oluşmaktadır. Örgütsel güven, işgörenlerin bağlılık duygularını da kuvvetlendirmektedir. İşgörenlerin örgütüne olan bağlılık duyguları onların örgüte olan güven hissini de yükseltmektedir (Demirel, 2008: 185).

Örgütsel bağlılığın devamlılığında bir birleşeni olarak, duygusal bağlılık, devamlılık bağlılığı ve bir örgütte istihdamı sürdürme yükümlülüğünü (normatif bağlılık) görmek gerekmektedir. Her bileşenin farklı unsurların bir fonksiyonu olarak geliştiği ve iş başında davranış için farklı etkilerinin olduğu düşünülmektedir (Meyer & Allen, 1991: 61). Duygusal bağlılık, çalışma ortamının çoklu bir boyutudur. İlişkiler, hobiler, ikamet yeri, yaşamı tatmin etme, sağlık durumu, fiziksel uygunluk vb gibidir (Kumari & Afroz, 2013: 26). Devamlılık bağlılığı, genellikle iş arkadaşlarıyla yakın çalışma ilişkileri, emeklilik ve kariyer yatırımları, belirli bir kuruluşa özgü kazanılmış iş becerileri, çalışma yılları gibi devredilemez yatırımlar şeklinde kişisel yatırım nedeniyle bir örgütte kalma isteği olarak tanımlanabilmektedir (Umoh, Amah & Vinoth, 2014: 70). Normatif bağlılık, devam etmenin yükümlülük hissinden ortaya çıktığı bir bağlılık türüdür. İşgören örgütte kalmasının doğru olduğunu bildiği için burada kalmaktadır. Normatif bağlılık, dürüst ve etik olan şeyi yapmak üzerine odaklanmıştır. Devamlılık bağlılığında ise, işgörenlerin örgütte kalmamasının kendisine maliyet getireceğini düşündüğü durumdur (Sığırı, 2007: 264). Yüksek normatif bağlılığı olan örgütün üyeleri, örgütün içinde olmaları gerektiğini düşündükleri için örgütün üyesi olmaya devam edecektir (Suparjo, 2017: 834).

Çalışma ortamındaki sıkıntı ve baskılardan kurtulmak isteyip, yaşadığı stres, tatminsizlik gibi duygularla örgüte bağlı olmama kararı alanlar için çözüm yolu örgütten ayrılmadır. İşyerinde devam etmeme kararı ile çalışan, istihdam edildiği kuruluşun kadrosundan ayrılma veya uzaklaşma arayışları içinde olur. Çalışma hayatına dâhil olmuş işgörenler, nadiren tüm çalışma yaşamı süresince aynı iş ve/veya birimde çalışmaktadır. Personel devri, kişilerin örgütsel zorunluluklar veya bireysel istek ve gereksinimler sonucu bir işten diğerine geçmeleri ya da geçmek zorunda kalmalarıdır (Özcan, Aba & Ateş, 2016: 465). Personel devir oranı ise, belirli bir dönemde işten ayrılan işgören sayısının, toplam işgören sayısına bölümünün oransal ifadesi olarak tanımlanmaktadır (Sabuncuoğlu, 2008:45). Personel devir oranının yüksekliği örgütsel kaynakların etkin kullanımını zorlaştıran en önemli faktörlerden biridir (Meyer & Allen, 1991: 63). Bağlılığın düşük olması kendisini örgüt ile özdeşleştiremeyen çalışanların her an

örgütten ayrılması riskini taşımakta olup; işgörenlerin bağlılığının artırılarak sürekliliklerinin sağlanması personel devrini düşürmesi beklenir.

Sağlık hizmeti sunumunun süreklilik arz eden, 7/24 ertelenemeyen özelliği hizmetin devamı için nöbet ve vardiya çalışma sistemini zorunlu kılmaktadır. Mesai dışı çalışma saatleri, insan hayatı ile ilişkili zorlu görev ve sorumluluklar, zaman baskısı ile yoğun stres sağlık çalışanlarının çalışma koşullarını zorlaştırmaktadır (Josten, Tham & Thierry, 2003: 644). Sağlık hizmeti sunumunda oldukça önemli yere sahip olan hemşireler, çalışma koşullarındaki zorlukları daha yoğun hissetmekte ve meslek hayatında büyük ölçüde stres yaşamaktadırlar. Günümüzde hastaneler, kaynak kıtlığı ya da hatalı insan gücü politikaları sebebiyle hemşire yetersizliği sorunu ile karşı karşıyadır. Hemşirelerin iş doyumsuzluğu, iş stresi, hekim hemşire ilişkilerindeki olumsuzluklar, artan iş yükü ve tüm bunları kapsayan olumsuz çalışma koşulları hemşirelerin işten ayrılmalarını etkileyen faktörler arasında yer almakta olup; artan işten ayrılmalar sadece ülkemizde değil dünya genelinde hemşire yetersizliğinin temel sebepleri arasındadır (Yaprak & Seren, 2010:28). Mesleğe yeni başlayan hemşirelerin mesleği hızla bırakmaları, mevcut hemşirelerin işe devamlılığının ve örgütsel bağlılıklarının sağlanamaması ve farklı mesleklerle yönelmeleri işten ayrılmaları arttırarak hemşire yetersizliğinin hizmet sunumunu etkileyecek düzeyde hissedilmesine sebep olmaktadır. Çalışmamızın evreninin İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma Uygulama Hastanesi'ndeki hemşireler olduğu göz önünde bulundurulduğunda kaliteli sağlık hizmeti sunulmasını sağlayabilmek için devir hızının azaltılmasını sağlamak kaçınılmaz bir amaçtır (Arı, Gülova & Köse, 2017: 44).

Ülkemizde Sağlıkta Dönüşüm Programı ile birlikte 2003 yılından itibaren sağlık personelinin istihdamında Sağlık Bakanlığının "planlama ve denetleme" rollerini üstlendiği sözleşmeli sağlık çalışanı istihdamına ağırlık verilmesine başlanmıştır (Akdağ, 2007: 17). Böylece kamuda sağlık çalışanlarının ağırlıklı olarak sözleşmeli statüde istihdamları artarak devam etmiştir. 2012 yılında 209.000 civarında olan sözleşmeli çalışan sayısı 2018 yılında 400.000'e ulaşmıştır (Sağlık İstatistiği Yıllığı 2012-2018). Kadrolu ve sözleşmeli çalışanlar arasında var olan özlük haklarındaki farklılıklar (ücret, izin hakları, nakil gibi) bu istihdam türleri arasında farklılıklar yaşanmasına sebep olduğu düşünülmektedir. Bu da sağlık çalışanlarının bağlılıkları, iş doyumu ve adalet duygularını olumsuz yönde etkilemektedir. Çalışılan örgütten memnun olma durumunda da özlük hakları açısından daha avantajlı olarak kabul edilen kadrolu pozisyonlara geçme çabası işten ayrılmaları arttırmaktadır (Güler, 2016: 62). Kadrolu ile sözleşmeli çalışanların tutum ve davranışlarında farklılıkların var olduğunu destekleyen çalışmalar göz önünde bulundurulduğunda, istihdam türünden kaynaklanan çalışma hayatına ilişkin farklılıkları kaldıracak politikalar geliştirilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur (Ay, Ünal, Amarat & Hekim, 2018: 34, Özkan & Uydacı 2015: 235, Leblebici & Mutlu, 2014: 58). Sağlık politika belirleyicilerinin bu farkındalığı sağlık hizmeti sunumu gibi oldukça önemli ve vazgeçilmez bir alanda bağlılığı, doyumu, dayanıklılığı arttıracak olup; istihdam edildiği statüden kadroya geçme niyetine dayalı personel devrini azaltacaktır.

2. MATERYAL VE METOD

Çalışma, nicel, betimleyici ve uygulamalı bir çalışma olup; örgütsel bağlılık ve personel devri ile ilgili yazılmış eserlerden, uygulama kısmında ise, işe yeni başlayanların örgütsel bağlılığını ölçmek için anket tekniğinden yararlanılmıştır. Araştırma, İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma Uygulama Hastanesi'nde Ocak-Aralık 2018 tarihleri arasında göreve başlayan 130 sözleşmeli hemşirenin 119'unun gönüllü katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Sözleşmeli olarak göreve yeni başlayan hemşirelerin örgütsel bağlılıkları ile 1 yıl içinde örgütten ayrılma davranışlarını ortaya koyabilmeyi amaçlayan bu çalışma uzun soluklu bir veri toplama sürecinin sonucudur. İlk başta anket yöntemi ile örgütsel bağlılığı ölçülen hemşirelerin, görevden ayrılanları ile ilgili veriler kurumun personel veri tabanından elde edilmiştir. Kurumdan ayrılma aşamasında yapılan görüşmede göreve başlama zamanında anketimize katıldığını ifade eden 42 hemşire, 0-1 yıl içinde örgütten ayrılmıştır. Bu doğrultuda ortaya çıkan veriler göreve yeni başlayan hemşirelerin personel devrinin yüksek olduğu yönündedir.

Çalışmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H1: Yeni başlayan sözleşmeli hemşirelerde örgütsel bağlılığı yüksektir.

H2: Sözleşmeli çalışan hemşirelerde personel devir oranı yüksektir.

Çalışmada kullanılan anketin ilk kısmı demografik sorulardan meydana gelmiştir. Anketin diğer bölümlerinde ise, işe yeni başlayanların örgütsel bağlılık düzeylerini ölçmek için Meyer, Allen ve Smith tarafından 1993 yılında geliştirilen “Örgütsel Bağlılık Ölçeği” kullanılmış olup; güvenilirlik analizleri, Cronbach alfa, değerlerini duygusal bağlılık için .82, devamlılık bağlılığı için .74, ve normatif bağlılık için .83 olarak bulunmuştur. Anketin Türkçeye uyarlanması Dağlı ve ark. tarafından 2018 yılında yapılmıştır (Dağlı, Elçiçek & Han, 2018: 1765). Geliştirilen bu ölçek literatürde sıkça kullanılan bir ölçektir. Ankette beşli Likert tipi derecelendirme ölçeği kullanılmıştır. Derecelendirmeler, (1) kesinlikle katılmıyorum, (2) katılmıyorum, (3) kararsızım, (4) katılıyorum, (5) kesinlikle katılıyorum olarak sınıflandırılmıştır (Karabekir & Ünlü, 2015: 302).

Veriler IBM SPSS V23 ile analiz edilmiştir. Normal dağılıma uygunluk Shapiro Wilk ile incelenmiştir. Normal dağılım gösteren ölçek boyutlarının demografik özelliklere göre karşılaştırılmasında bağımsız örnekler t testi ile tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yöntemi kullanılmıştır. ANOVA sonucunda anlamlı farkları bulabilmek için varyansların homojenliğine göre Tukey HSD ve Tamhane's T2 testleri kullanılmıştır. Analiz sonuçları ortalama \pm s.sapma olarak sunulmuştur. Önem düzeyi $p < 0,05$ olarak alınmıştır.

Bu araştırmanın yapılabilmesi için ilgili kurumdan yazılı izin ve çalışmaya katılan hemşirelerden araştırmanın amacı anlatıldıktan sonra isteklilik ve gönüllülük ilkesi gereğince sözel izin alınarak araştırmaya dâhil edilmiştir. Çalışmada planlanan akıştan herhangi bir sapma yaşanmamış olup; gönüllülük esasıyla yüksek katılım çalışmanın sonucunu olumlu yönde etkilemiştir.

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Çalışmamız, Dokuz Eylül Üniversitesi Araştırma Uygulama Hastanesi'nde Ocak-Aralık 2018 tarihleri arasında göreve başlayan 130 hemşireden 119'unun katılımı ile örnekleme alınmıştır. Araştırmaya katılanların %90,8'i kadındır. Yaş dağılımları incelendiğinde katılımcıların %69,7'si 20-25 yaş arasında iken %12,6'sı 26-27, %5,9'u 28-30 ve %11,8'i de 30 yaş üstüdür. Öğrenim durumu itibariyle katılımcıların %19,3'ü yükseköğretim, %67,2'si lisans ve %13,4'ü yüksek lisans mezunudur. Medeni durumu evli olanların oranı %19,3'tür ve çocuk sahibi olanların oranı da %7,6'dır.

Tablo 1. Demografik Özellikler

	Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet		
Kadın	108	90,8
Erkek	11	9,2
Yaş		
20-25 arası	83	69,7
26-27 arası	15	12,6
28-30 arası	7	5,9
30 yaş üstü	14	11,8
Öğrenim durumu		
Yükseköğretim	23	19,3
Lisans	80	67,2
Yüksek lisans	16	13,4
Medeni durum		
Evli	23	19,3
Bekar	96	80,7
Çocuk sayısı		
Yok	110	92,4
Var	9	7,6

Katılımcılar, Tablo 2’de yer alan değişkenleri 5’li Likert Ölçeği kapsamında “tamamen, büyük oranda, orta düzeyde, çok az, hiç” seçeneklerini içeren katılma derecelerine göre cevaplandırmışlardır. “Tamamen” seçeneği “5” rakamına denk gelirken, “hiç” seçeneği “1” değerini ifade etmektedir.

Tablo 2. Anket Değişkenlerine İlişkin Ortalama ve Standart Sapmaları

	N	Ortalama	S.Sapma
Kariyerimin geri kalan kısmını Kurumumda geçirmek isterim.	119	3,58	1,02
Kurumumda, kendimi “aileden biri” gibi hissediyorum	119	3,61	0,90
İş yerimden bahsetmekten gurur duyarım.	119	4,07	0,70
Kurumumun yurtdışı imkânlarını beğeniyorum.	119	3,10	0,98
Kurumumun sağladığı aylık gelirden memnunum.	119	3,33	0,96
Kurumda yaptığım işlerin manevi tatmini yüksek.	119	3,82	0,97
Benden daha kıdemli çalışanları örnek alıyorum.	119	3,77	0,98
Kurumun mesai saatlerini kendime uygun buluyorum.	119	3,09	1,24
Kurumu başka bir kuruma geçme adına basamak olarak görmüyorum.	119	3,44	1,08
Özel sektörde çalışmayı mevcut kurumumda çalışmaya tercih etmem.	119	4,30	0,93
Kurumumdan şu anda ayrılmazdım çünkü buradaki insanlara karşı bir yükümlülük hissediyorum.	119	3,65	0,97
Benim için avantajlı sonuçları olsa bile, Kurumumdan ayrılmamın uygun bir davranış olacağını düşünmüyorum.	119	3,29	1,02
Kurumdan şu anda ayrılırsam kendimi suçlu hissederim.	119	3,28	1,12
Meslek hayatımın kalan kısmını Kurumumda geçirmekten büyük mutluluk duyarım.	119	3,55	0,98
Kurumuma karşı güçlü bir “aidiyet” duygusu hissediyorum.	119	3,44	0,94

Tablodaki sonuçlara göre en yüksek ortalama 4,30 ile “Özel sektörde çalışmayı mevcut kurumumda çalışmaya tercih etmem.” değişkenine denk gelmektedir. Bu değişkene ait standart sapma değeri ise 0,93 olarak elde edilmiştir. En düşük ortalama değer ,039 ile “Kurumun mesai saatlerini kendime uygun buluyorum.” değişkenine denk gelmektedir. Bu değişkene ait standart sapma değeri ise 1,24 olarak elde edilmiştir.

Tablo 3. Cinsiyete Göre Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin Karşılaştırılması

	Kadın	Erkek	Test İstatistiği*	p
Duygusal Bağlılık	3,394 ± 0,702	4,152 ± 0,797	-3,371	0,001
Devamlılık Bağlılığı	3,639 ± 0,696	4,159 ± 0,752	-2,346	0,021
Normatif Bağlılık	3,506 ± 0,608	4,055 ± 0,699	-2,814	0,006

*Bağımsız örnekler t testi

Tablo 3’te ise cinsiyete göre örgütsel bağlılık düzeylerinin karşılaştırılması yapılmıştır. Cinsiyete göre duygusal bağlılık ortalama değerleri farklılık göstermektedir (p=0,001). Kadınlarda ortalama değer 3,394 iken erkeklerde 4,152 olarak elde edilmiştir. Cinsiyete göre devamlılık bağlılığı ortalama değerleri farklılık göstermektedir (p=0,021). Kadınlarda ortalama değer 3,639 iken erkeklerde 4,159 olarak elde edilmiştir. Cinsiyete göre normatif bağlılık ortalama değerleri farklılık göstermektedir (p=0,006). Kadınlarda ortalama değer 3,506 iken erkeklerde 4,055 olarak elde edilmiştir. Hemşirelik mesleğinde yer alanların büyük çoğunluğunun kadın olması çalışmamızda da karşımıza çıkmış olup: %90’ı kadın olan bir grubun göreve başlaması olması cinsiyet ile ilgili verilerin karşılaştırmasını zorlaştırmaktadır.

Tablo 4. Yaş Gruplarına Göre Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin Karşılaştırılması

	Duygusal Bağlılık	Devamlılık Bağlılığı	Normatif Bağlılık
20-25 arası	3,388 ± 0,662	3,672 ± 0,629	3,530 ± 0,592
26-27 arası	3,578 ± 0,753	3,667 ± 0,730	3,573 ± 0,618
28-30 arası	3,190 ± 1,107	3,500 ± 1,109	3,314 ± 0,915
30 yaş üstü	3,929 ± 0,849	3,893 ± 0,959	3,814 ± 0,729
Test İstatistiği*	2,674	0,558	1,168
p	0,051	0,644	0,325

*Tek yönlü varyans analizi testi

Tablo 4 doğrultusunda yaş gruplarına göre duygusal bağlılık, devamlılık bağlılığı ve normatif bağlılık ortalama değerleri arasında istatistiksel olarak fark olmadığı görülmektedir (p değerleri sırasıyla 0,051, 0,644 ve 0,325).

Tablo 5. Eğitim Durumuna Göre Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin Karşılaştırılması

	Duygusal Bağlılık	Devamlılık Bağlılığı	Normatif Bağlılık
Yüksekokul	3,862 ± 0,989	3,815 ± 1,166	3,930 ± 0,848
Lisans	3,427 ± 0,608	3,684 ± 0,554	3,488 ± 0,529
Yüksek lisans	3,073 ± 0,723	3,516 ± 0,588	3,363 ± 0,599
Test İstatistiği*	6,144	0,830	5,631
p	0,003	0,439	0,005

Eğitim durumuna göre duygusal bağlılık boyutu ortalama değerleri arasında fark vardır (p=0,003). Yüksekokul mezunu olanlarda ortalama değer 3,862 iken, lisans 3,427 ve yüksek lisans 3,073 olarak elde edilmiştir. Yüksek lisans mezunu hemşirelerdeki ortalama değer yüksekokul mezunlarından daha düşük elde edilmiştir. Devamlılık bağlılığı ortalama değeri eğitim durumuna göre farklılık göstermemektedir (p=0,439). Normatif bağlılık ortalama değeri eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir (p=0,005). Yüksekokul mezunu olanlarda ortalama değer 3,930 iken, lisans 3,488 ve yüksek lisans 3,363 olarak elde edilmiştir.

Tablo 6. Medeni Duruma Göre Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin Karşılaştırılması

	Evli	Bekar	Test İstatistiği*	p
Duygusal Bağlılık	3,572 ± 0,830	3,438 ± 0,720	0,783	0,435
Devamlılık Bağlılığı	3,707 ± 0,888	3,682 ± 0,671	0,146	0,885
Normatif Bağlılık	3,548 ± 0,672	3,558 ± 0,628	-0,071	0,943

*Bağımsız örnekler t testi

Medeni duruma göre duygusal bağlılık, devamlılık bağlılığı ve normatif bağlılık ortalama değerleri arasında istatistiksel olarak fark yoktur (p değerleri sırasıyla 0,435, 0,885 ve 0,943).

Tablo 7. Çocuk Sahibi Olma Duruma Göre Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin Karşılaştırılması

	Çocuk sahibi değil	Çocuk sahibi	Test İstatistiği*	p
Duygusal Bağlılık	3,417 ± 0,729	4,037 ± 0,681	-2,466	0,015
Devamlılık Bağlılığı	3,650 ± 0,715	4,139 ± 0,546	-2,000	0,048
Normatif Bağlılık	3,525 ± 0,629	3,933 ± 0,600	-1,875	0,063

*Bağımsız örnekler t testi

Çocuk sahibi olanlarda duygusal bağlılık ortalama değeri 4,037 iken çocuk sahibi olmayanlarda 3,417 olarak elde edilmiştir ve aralarında istatistiksel olarak fark vardır (p=0,015). Devamlılık bağlılığı ortalama değeri çocuk sahibi olmayanlarda 3,650 iken çocuk sahibi olanlarda 4,139 olarak elde edilmiştir ve aralarında istatistiksel fark vardır (p=0,048). Normatif bağlılık ortalama değerleri çocuk sahibi olma durumuna göre farklılık göstermemektedir (p=0,063).

Tablo 8. Personel Devri ile İlgili Veriler

Ayrılma Nedeni	Sayı	Devir Oranı 1 (%)	Devir Oranı 2 (%)
Akademik Kadroya Geçiş	1	0,84	0,36
Evlilik	1	0,84	0,36
Kadrolu Atanma	12	10,08	4,29
Sözleşme Yenilememe	28	23,53	10,00
Kıdem			
0-3 ay	5	4,20	1,79
4-6 ay	4	3,36	1,43
7-9 ay	5	4,20	1,79
10-12 ay	28	23,53	10,00
Cinsiyet			
Kadın	37	31,09	13,21
Erkek	5	4,20	1,79
Yaş			
20-25 arası	32	26,89	11,43
26-27 arası	7	5,88	2,50
28-30 arası	1	0,84	0,36
30 yaş üstü	2	1,68	0,71
Öğrenim durumu			
Yükseköğretim	2	1,68	0,71
Lisans	36	30,25	12,86
Yüksek lisans	4	3,36	1,43
Medeni durum			
Evli	7	5,88	2,50
Bekar	35	29,41	12,50
Çocuk sayısı			
Yok	39	32,77	13,93
Var	3	2,52	1,07
GENEL	42	35,29	15,00

Çalışmamızın gerçekleştirildiği 2018 yılında göreve başlayan ve örgütsel bağlılık anketimize katılan 119 sözleşmeli hemşirenin 2019 yılında 42'sinin görevden ayrıldığı tespit edilmiştir. Personel Devir Oranı (1) hesaplanırken $(42/119) \cdot 100$ formülü kullanılmış, böylece çalışmamızın örneklemini oluşturan grubun personel devri elde edilmiştir. Bu oran %35,29 olup; oldukça yüksektir. Kurumun göreve başlattığı her üç kişiden biri kurumdan ayrılmıştır. Personel Devir Oranı (2) hesaplanırken $(42/280) \cdot 100$ formülü kullanılmış, böylece kurumun ortalama toplam sözleşmeli personel sayısı içinde çalışma süresi 1 yılı aşmayan, göreve yeni başlayan hemşirelerin devir oranına ulaşılmıştır. Bu oran %15 olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaklaşık her 6 çalışandan biri istifa yoluyla kurumdan ayrılmıştır. Personel devrinin göreve yeni başlayan hemşirelerde bu kadar yüksek olması çalışmamızın odak noktasıdır.

SONUÇ

Temel girdisi ve çıktısı insan olan sağlık kurumlarında üretilen hizmetler doğrudan insan hayatı ile ilgilidir. Sağlık hizmetinin sürekliliği, niteliği, ertelenemez olması sebebiyle örgüte bağlı çalışanlar istihdam edebilmek oldukça önemlidir. İşten ayrılmalar, devamsızlık ve performans düşmeleri sağlık kurumları açısından büyük ekonomik kayıplara neden olmakla birlikte, özellikle hemşirelerin işten ayrılma oranlarının yüksek olması hasta bakımı niteliğini, sürekliliğini ve maliyetini etkilemektedir. Bu durumun da örgütün verimliliğini ve etkinliğini azaltması kaçınılmazdır. Personel devir oranının yüksek olduğu sağlık kurumlarında taviz verilmeden devam etmek zorunda olan hasta bakımı hemşire sayısının azalması ile kurumda devam eden diğer meslektaşlarının çalışma koşullarını ağırlaştırmakta ve bu kişilerin kurumda kalmalarını zorlaştırmaktadır. Yeni eleman teminine yönelik işlemler kamuda uzun zaman almakta, boşalan bir pozisyon üç aydan önce doldurulamamaktadır.

Çalışmada sözleşmeli olarak göreve başlayan hemşirelerin demografik özellikleri ele alındığında örgütsel bağlılıkları ortalama değer ve/veya üzerinde çıkmıştır.

Hemşirelerin kurumdaki ilk yıllarında ayrılma davranışı sergilemeleri, yapılmış olan çalışmalarda ortaya konan çalışma süresi ile işten ayrılma niyeti arasında ki negatif ilişki ile paralellik göstermektedir. Uzun süreli çalışanların, kuruma yeni katılanlara göre daha düşük düzeyde işten ayrılma niyeti geliştirdikleri bilinmektedir (Ucho, vd., 2012). Hemşirelerin kurumda göreve başladıkları ilk aylardan itibaren ayrılma davranışı sergilemeleri öncelikle takip eden dönemde Sağlık Bakanlığı'nın yapmış olduğu atama ve yıl sonunda da kadroya atanabilmek için sözleşme yenilememe durumu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözleşme yenilememek kamuda yeniden atanabilmenin, cezalı duruma düşmeden merkezi yerleştirmelerde tercih yapabilmeyi şartlarından biridir. Dinçer tarafından 2010 Yılında yapılan çalışmada, Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastanelerde çalışan hemşirelerin üniversite hastanelerinde çalışan hemşirelere göre daha az işten ayrılma niyeti geliştirdiklerini tespit etmiştir (Dinçer, 2010:123). Bu durum Dokuz Eylül Üniversitesi Hastanesinde yaşanan işten ayrılmaların gerekçesine ışık tutmaktadır. Bu çalışmada elde edilen veriler analiz edildiğinde, yüksek oranda “özel sektörde çalışmayı mevcut kurumumda çalışmaya tercih etmem.” sonucuna varılmış, kısmi de olsa kamu istihdamının tercih edildiği sonucuna varılmıştır. Elde edilen sonuçlarımızı destekler şekilde Özkan ve arkadaşları tarafından 2009 Yılında yapılan çalışmada sorumluluk ile birlikte risk almada çekimser davranmak her ne kadar olası olsa da sözleşmeli hemşirelerin %44,8'inin işsiz kalma olasılığının düşük, %37,6'sının ise bu olasılığı ancak orta düzeyde gördüğü tespit edilmiş, işsiz kalma olasılığını düşük görme lisans mezunu hemşirelerde %50 civarında bulunmuştur (Özkan, Öntürk, Himmetoğlu, Artan & Güldibi, 2009:45). Genel olarak sözleşmeli hemşirelerin duygusal ve normatif bağlılık düzeylerinin gelişmeme olasılığının yüksek olduğu söylenebilir (Hartman & Bambacas, 2000: 103).

Kadrolu olarak çalışmanın veya kadro ile sözleşmeli arasındaki statü farklılıklarının ortadan kaldırılmasının bağlılık ve işten ayrılma üzerinde etkili olacağı düşünülmektedir. Eşit çalışma şartlarının, iş güvencesi ve gelir düzeyi gibi adalet algısını etkileyen faktörlerde yapılacak politik ve yasal düzenlemelerin sağlık hizmetinin bel kemiği hemşirelerde işten ayrılmanın azalmasını sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdağ, R. (2007). *Nereden nereye Türkiye sağlıkta dönüşüm programı Kasım 2002- Haziran 2007*. Ankara: T.C. Sağlık Bakanlığı Yayın No:713.
- Akyıldız, H., & Turunç, Ö. (2013). *Çalışma psikolojisi*. Ankara: Alter Yayıncılık.
- Annakili, P., & Jayam, R. (2018). How to increase organizational commitment through employees participation. *Eurasian Journal of Analytical Chemistry*, (13), 18-22.
- Arı, M., Gülova, A., & Köse, S. (2017). Örgütsel adalet algısı ile örgütsel bağlılık davranışının ilişkisi: Bir sağlık kuruluşunda araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 10(1), 43-51.
- Ay, F. A., Ünal, Ö., Amarat, M., & Hekim, S. (2018). İstihdam şekillerine göre örgütsel adalet algılaması: Üniversite hastanesi örneği. *İş ve İnsan Dergisi*, 5(1), 33-46.
- Bağcı, Z. (2013). Çalışanların örgütsel adalet algılarının örgütsel bağlılıkları üzerindeki etkisi: Tekstil sektöründe bir inceleme. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(19), 163-184.
- Berberoğlu, N. G. (1990). Örgüt kültürü ve yönetsel etkinliğe katkısı. *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1-2), 153-161.
- Bozkurt, Ö., & Yurt, İ. (2013). Akademisyenlerin örgütsel bağlılık düzeylerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(22), 121-139.
- Bucak, B. E. (2002). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesinde örgüt iklimi: “Yönetimde ast-üst ilişkileri”. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, (7), 1-17.

- Chelliah, S., Sundarapandiyam, N., & Vinoth, B. (2015). A research on employees' organisational Commitment in organisations: A case of SMES in Malaysia. *International Journal of Managerial Studies and Research (IJMSR)*, 3(7), 10-18.
- Dağlı, A., Elçiçek, Z., & Han, B. (2018). Örgütsel bağlılık ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(68), 1765-1777.
- Demir, C., & Öztürk, C. U. (2011). Örgüt kültürünün örgütsel bağlılık üzerine etkisi ve bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1), 17-41.
- Demirel, Y. (2008). Örgütsel güvenin örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Tekstil sektörü çalışanlarına yönelik bir araştırma. *Yönetim ve Ekonomi*, 15(2), 179-194.
- Dinçer, N. Ü. (2010). *Hemşirelerin işyeri şiddetine maruz kalma durumları ile iş doyumları ve işten ayrılma eğilimleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Doğan, S., & Kılıç, S. (2007). Örgütsel bağlılığın sağlanmasında personel güçlendirmenin yeri ve önemi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (29), 37-61.
- Durna, U., & Eren, V. (2005). Üç bağlılık unsuru ekseninde örgütsel bağlılık. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 6(2), 210-219.
- Hartman, L. C., & Bambacas, M. (2000). Organizational commitment: A multi method scale analysis and test of effects. *The International Journal of Organizational Analysis*, 8(1), 89-108.
- Güler, G. A. (2016). *Konaklama işletmelerinde mobbingin personel devir hızına etkisi: İzmir örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Josten E. J. C., Ng-A-Tham J. E. E., & Thierry, H. (2003). The effects of extended workdays on fatigue, healthy, performance and satisfaction in nursing. *Journal of Advanced Nursing*, 44(6), 643-652.
- Karabekir, M., & Ünlü, U. (2015). Kamu kurumlarının kariyer mesleklerinde işe (yeni) başlayanların örgütsel bağlılıkları üzerine bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 296-308.
- Keser, A., & Kümbül Güler, B. (2016). *Çalışma psikolojisi*. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Khattak, A. A., & Sethi, S. (2012). Organization normative commitment (ONC) has psychological positive effects on employees. *Performance. Abasyn Journal of Social Sciences*, 5(1), 99-110.
- Koç, H. (2009). Örgütsel bağlılık ve sadakat ilişkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(28), 200-211.
- Kumari, N., & Afroz, N. (2013). The impact of affective commitment in employee's life satisfaction. *Global Journal of Management and Business Research Interdisciplinary*, 13(7), 24-30.
- Kurşunoğlu, A., Bakay, E., & Tanrıöğen, A. (2010). İlköğretim okulu öğretmenlerinin örgütsel bağlılık düzeyleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (28), 101-115.
- Leblebici, Ö., & Mutlu, S. (2014). Türkiye'de kamu sağlık çalışanlarının iş doyumlarının sağlıkta dönüşüm programı bağlamında incelenmesi. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, 16(3), 48-63.
- Meyer, P. J., & Allen, J. N. (1991). A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*, 1(1), 61-89.
- Meyer, J. P., Allen, N. J., & Smith, C. A. (1993). Commitment to organizations and occupations: extension and test of a three-component conceptualization. *Journal of Applied Psychology*, 78, 538-551.
- Öge, S. H. (2015). *Örgütsel etkinlik için ergonomi*. Konya: Çizgi Kitapevi.

- Özcan, İ., Aba, G., & Ateş, M. (2016). *Hemşirelerin örgütsel bağlılık düzeyinin ve iş doyumunun beklenen personel devir hızı üzerine etkisi*. International Conference on Eurasian Economies 2016, SESSION 4C: Sağlık Ekonomisi. URL: <https://www.avekon.org/papers/1592.pdf>, Erişim Tarihi: 15.05.2020.
- Özkan, Ş., & Uydacı, M. (2015). Türkiye’de sağlık sektöründe insan kaynakları sisteminin incelemesi. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11(44), 221-238.
- Özkan, Ö., Öntürk, Z. K., Himmetoğlu, A., Artan, A., & Güldibi, Ö. (2009). Üç kamu hastanesinde sözleşmeli çalışan hemşirelerde iş güvencesizliği ve sağlık durumları ile ilişkisi. *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 9(33), 42-48.
- Sığrı, Ü. (2007). İş görenlerin örgütsel bağlılıklarının Meyer ve Allen tipolojisiyle analizi: Kamu ve özel sektörde karşılaştırmalı bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 261-278.
- Suparjo, X. (2017). Job satisfaction as an antecedent of organizational commitment: A systematic review. *International Journal of Civil Engineering and Technology (IJCIET)*, 8(9), 832-843.
- Umoh, I., G., Amah, E., & Wokocha, H., I. (2014). Employee benefits and continuance commitment in the Nigerian manufacturing industry. *OSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)*, 16(2), 69-74.
- Sabuncuoğlu, Z. (2008). *İnsan kaynakları yönetimi (Uygulamalı)*. Bursa: Alfa Aktüel Basım.
- Ucho, A., Mkavga, T., & Onyishi, I. (2012). Job satisfaction, gender, tenure and turnover intentions among civil servants in Benue State. *Institute of Interdisciplinary Business Research*, 3(11), 378-380.
- Yaprak, E., & Seren, Ş. (2010). Hemşirelerin işten ayrılma niyetleri ve örgüt ikliminin hemşire istihdamına etkisi. *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 7(1), 28-33.
- Yüceler, A. (2009). Örgütsel bağlılık ve örgüt iklimi ilişkisi: Teorik ve uygulamalı bir çalışma. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 445-458.
- SB Sağlık İstatistiği Yıllığı (2018). Sağlık istatistikleri. URL: <https://www.saglik.gov.tr/TR,62400/saglik-istatistikleri-yilligi-2018>, Erişim Tarihi: 22.06.2020.

TÜRKİYE'DE REEL EFEKTİF DÖVİZ KURU VE İMALAT SANAYİ ÜRETİMİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ (2008 -2020 DÖNEMİ)

Ali PETEK¹

Ceren ALTUN²

Filiz Feryal PETEK³

Özet

Türkiye'de imalat sanayi Cumhuriyet'in ilanından ve özellikle 1930 yılından sonra başlangıçta devlet eliyle olmak üzere hızla gelişmeye başlamıştır. Günümüzde Türkiye imalat sanayinin rekabet gücünün küresel ölçekte zayıf kaldığı söylenilebilir. Türkiye'de imalat sanayinin girdi, ara mal ve yatırım malları açısından dışa bağımlılığı uluslararası rekabet açısından önemli bir engel teşkil etmektedir. Türkiye imalat sanayinin dış ticaret içinde payının oldukça yüksek olması, üretimin reel efektif döviz kuru değişimlerini oldukça duyarlı hale gelmesine neden olmaktadır.

Bu çalışmada Türkiye'de 2008-2020 yılları arasında reel efektif döviz kuru ile imalat sanayi arasındaki ilişkinin varlığı ve büyüklüğü incelenmiştir. Yapılan analizlerde ise bu iki değişken arasındaki ilişkinin güçlü ve negatif yönlü olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İmalat Sanayi, Reel Efektif Döviz Kuru, Dış Ticaret

JEL Kodları: L60, F14, F31

COMPARATIVE ANALYSIS OF REAL EFFECTIVE EXCHANGE RATE AND MANUFACTURING PRODUCTION IN TURKEY (2008-2020 PERIOD)

Abstract

After the proclamation of the Republic in Turkey, especially the manufacturing industry began to develop rapidly after 1930, including the initial state hands. Today, Turkey's manufacturing industry's competitiveness on a global scale can be said to remain weak entered the manufacturing industry in Turkey, in terms of dependence on foreign intermediate goods and investment goods constitute a major obstacle in terms of international competition be considerably higher share of manufacturing industry in Turkey's foreign trade, changes in the real effective exchange rate of production is caused to become quite sensitive.

In this study, Turkey's presence and magnitude of the relationship between the years 2008-2020 with the real effective exchange rate in the manufacturing industry were examined. In the analysis, it was determined that the relationship between these two variables is strong and negative.

Keywords: Manufacturing Industry, Real Effective Exchange Rate, Foreign Trade

JEL Codes: L60, F14, F31

GİRİŞ

Buharın keşfinden beri ülkeler arasındaki rekabeti belirleyen ve bilinen en önemli ölçüt sanayi yapılarına verdikleri önemdir. Ülkeler bu doğrultuda yüksek teknoloji ile katma değeri yüksek ürünler yaratarak rekabet gücü elde edebilirler. Bu nedenle, bugünkü konumlarını daha da iyi seviyelere çıkarmak veya bugünkü konumlarını korumak ülkelerin rekabet yetisine göre belirlenmektedir. Diğer bir değişle; ülkeler üretim açısından gelişime açık oldukça; sektörlerin ekonomi içindeki payları da artmaktadır. Örneğin; önceleri tarım gibi doğal kaynaklara dayalı sektörler ekonomi içinde önemli bir paya sahipken ülkeler geliştikçe bu pay yerini sanayiye, özellikle alt sektörlerden olan imalat sanayi sektörüne bırakır ve buda dolaylı olarak hizmet sektörünün payını arttırmaya başlar. Türkiye'de ise bu durum; imalat

¹ Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Nazilli, Aydın, Türkiye, apetek@adu.edu.tr, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-1487-6033.

² Yüksek Lisans, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, Aydın, Türkiye, cerenaltun131@gmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4412-2918.

³ Yüksek Lisans, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, Aydın, Türkiye, f.petek@hotmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0003-0539-1488.

sanayinin katma değerinin zaman içindeki değişimi ve sektörel sanayi yapısının ekonomi içindeki payı diğer sektörlerle kıyasla gelişmeye başlamıştır.

Türkiye'de imalat sanayi dış ticaret, üretim ve büyüme açısından belirleyici bir roledir. Nitekim imalat sanayi 2019 yılı itibarıyla GSYİH içinde payı %19,0, ihracat içinde %94,2 ve ithalat içinde %76,1 paya sahiptir. Görüldüğü üzere imalat sanayinin gerek GSYİH gerekse dış ticaret açısından büyük bir öneme sahiptir. Veriler bu durumu açıklar niteliktedir.

Bu çalışmanın asıl amacı reel efektif döviz kuru ve imalat sanayi üretim endeksi arasındaki negatif ve istikrarlı ilişkinin araştırılması yönündedir. Bu doğrultuda gözlemlenen sonuçlar, imalat sanayinin temel girdileri ithalata bağımlı olduğundan imalat sanayiden kaynaklanan ihracatımızın artması aynı zamanda ithalatımızı da arttırıcı etkisi vardır. Diğer bir değişle imalat sanayinin üretiminin artmasının reel ekonomiye katkısı ithalata olan bağımlılığı nedeniyle azalmaktadır. Çalışmada, imalat sanayinin Türkiye ekonomisi açısından önemi imalat sanayi GSYİH ilişkisi içinde ortaya konurken; dış ticaretteki önemi de imalat sanayinin ihracat ve ithalattaki payına bakılarak ortaya konmuştur.

Kur değişiklikleri dış ticarete en önemli payı olan imalat sanayisini en çok etkileyen sektör haline getirmiştir. Çalışmada bu kur değişikliklerinin imalat sanayi üretiminde ne derece ve nasıl ilişkili olduğunu göstermek ana hedeftir. Ancak reel döviz kurları yerine daha kapsamlı ve açıklayıcı olan reel efektif döviz kurları esas alınmıştır. Reel efektif döviz kurundaki değişimler ile imalat sanayi arasındaki korelasyonun büyüklüğü bu çalışmanın önemini ve teoriye olan katkısını açıklamaktadır.

1. LİTERATÜR

Egeli (1998), 1985-1990 dönemi Türkiye ekonomisinde imalat sanayi sektörlerinin ihracata katkısı gözlemlenerek söz konusu sektörün alt sektörlerinin ihraç ürünleri içindeki payının küçük olduğu belirlenmiştir. Bu nedenle ihracat ürünleri içindeki imalat sanayi sektörünün sadece birkaç alt sektörü yer aldığından, ihracatın üretim için çok büyük bir öneme sahip olmadığı görüşüne ulaşılmaktadır.

Şişman vd. (2004), 1990-2003 dönemi Türkiye ekonomisinde imalat sanayinin dışa bağımlı yapısı itibarıyla ihracatın ithalatı karşılama oranları gözlenmiştir. imalat sanayide ithalata bağlı kullanılan ürünler ile toplam imalat sanayi sektörünün dışa bağımlı ürünleri toplam imalat sanayi ithalatı içindeki payının yüzde 20 olduğu saptanmıştır. Bu veri ile Türkiye'nin dışa bağımlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kurt ve Terzi (2007), Türkiye'de imalat sanayi ihracatı ve ithalatı verileri ile kişi başına çalıştırılan saat başına verimlilik ve GSYİH verileri kullanılarak VAR analizi ile araştırılmıştır. Bulgulara göre, ihracattan ithalat ile GSYH tek yönlü; aynı şekilde ithalattan verimliliğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Aksine ithalattan GSYİH'ya, GSYİH'dan verimliliğe ve son olarak ihracattan verimliliğe doğru çift taraflı nedensellik ilişkisi gözlenmiştir. Bu doğrultuda ihracatı teşvik edici büyüme teorilerinin uygulanılması savunulmuştur.

Saraçoğlu ve Suiçmez (2008), 1987-2007 dönemi Türkiye'de imalat sanayi üretimi, istihdam, verimlilik ve reel ücretler verileri kullanılarak aralarındaki ilişkiler eş bütünleşme analizi ile test edilmiştir. Bulgulara göre, imalat sanayide verimlilik artışı ile istihdam oranları arasında ters yönlü bir ilişki olurken; verimlilik artışı ve reel ücret oranları arasında aynı yönlü bir ilişki mevcuttur. Ancak 1997 yılı sonrası dönemde üretim ve verimlilikte artışa rağmen istihdam ve reel ücret oranlarında düşüşler meydana gelmiştir.

Yalçinkaya vd. (2009), 1989-2009 arası dönemde Türkiye'de toplam ihracat içindeki imalat sanayi ihracatının payı ve toplam ithalat içindeki aramalı ithalatının payı ile reel efektif döviz kuru, sanayi üretim endeksi verileri kullanılarak değişkenler arasındaki ilişki gözlenmiştir. Sanayi üretim endeksinin diğer değişkenler ile ilişkisinin araştırıldığı çalışmada, sanayi üretim endeksinin sırasıyla reel efektif döviz kuru değişimleri ile ara malı ithalatı ve toplam ihracat içindeki payı arasında sıkı bir ilişki vardır.

Balaylar (2011), 1996-2009 dönemi Türkiye'de reel döviz kuru değişimlerinin istihdama etkisi imalat sanayi verileri ile araştırılmıştır. Türkiye imalat sanayi üretiminin firmaların yurtdışından temin ettiği ürünler ile gerçekleştirmesi Türkiye'nin dış ticarete olan bağımlılığını kanıtlamıştır.

Barışık ve Yayar (2012), 1998-2010 dönemi Türkiye ekonomisinde petrol fiyatları, para arzı, kamu harcamaları, ithalat, döviz kurları, hane halkı tüketim, ihracat ve faiz oranları verileri kullanılarak sanayi üretimini etkileyen değişkenler saptanmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak, sanayi üretimi üzerine kamu harcamaları ve petrol fiyatlarının etkisi aynı yönlü olurken; faiz oranları ve ihracatın etkisi ters yönlü olmaktadır. Bu durumda Türkiye sanayi üretiminin büyük ölçüde dışa bağımlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şanlı ve Petek (2018), 1923-2018 dönemi Türkiye’de imalat sanayinin teknolojik yapısındaki farklılıkların diğer makroekonomik değişkenler ile ilişkisi incelenmiştir. Analiz sonuçlarına göre çalışmada imalat sanayinin üretiminin ithalata bağımlılığının yüksek olması vurgulanarak Türkiye’de imalat sanayi üretiminin çok düşük ve orta düşük teknolojiye dayandığı sonucuna varılmıştır.

2. TÜRKİYE’DE İMALAT SANAYİNİN GSYİH VE DIŞ TİCARET AÇISINDAN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Ülke ekonomilerinin temel yapı taşı olan üretim birçok makroekonomik değişkenlerde meydana gelen değişimlere maruz kalmaktadır. Bu anlamda üretimin diğer değişkenlerdeki değişikliklerden birebir oranda etkilenip etkilenmeyeceği söz konusu ülkelerin gelişmişlik düzeyi ile de ilişkilidir. Öte yandan, ülkelerin büyüme altyapıları öncelikle imalat sanayisinin ekonomi içinde aldığı değer ile özdeşleştirilmelidir. Öyle ki verimlilik kazancı ile büyümede artış, ölçeğe göre artan getirinin büyüklüğü, teknolojik değişikliğin içselleştirmesi ve diğer üretimdeki birçok getirisi bakımından imalat sanayi büyümenin kilit noktası sayılmaktadır (Doğruel, 2008: 37).

Gelişmekte olan ülke grubunda yer alan Türkiye’nin üretim performansının büyük ölçüde ithalata bağlı yapısı, ülkenin üretim yaparken döviz kurları oynaklıklarından çok fazla etkilenmesine sebep olmaktadır. Türkiye ekonomisinin yapısına 1980 yılı öncesi ve sonrası şeklinde bakıldığında üretim ve diğer makroekonomik değişkenlerde birçok değişim yaşanmıştır.

Karlık (2004)’a göre, 1980 yılı sonrasında yerli üretim teşviki kaldırılarak dışa açılmayla beraber ihracata dayalı yeni politikalar geliştirilmiştir. Bu doğrultuda geliştirilen düşük kur politikası ekonominin dışa olan bağımlılığını artırıcı bir etkiye bulunarak; ithalatın önüne geçilemez ekonomik yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dışa açılmayla birlikte ihracatta artışlar yaşansa bile ithalat oranlarının karşılanması zorlaşmıştır. İhracatta yaşanan her artışa karşı ithalatta da aynı doğrultuda artışlar yaşanmıştır. Kurların düşük tutulması ile TL’deki değer kaybı ithalata bağlı yapısı ile Türkiye’nin yurtdışından satın aldığı ürünlerin maliyetlerini arttırmaktadır.

Bu çerçeve de döviz kuru geçişkenliği ile ortaya çıkan üretim maliyetlerindeki artış ülke ekonomisinin üretim sürecinde kullanılan ara malı ve yatırım malları ithalatı ile bu malların diğer değişkenler içindeki paylarında maliyet açısından olumsuz etkiler yaratmaktadır. Joshi ve Little (1996)’a göre, sanayi üretimde meydana gelen bu küçülme özellikle imalat sanayi sektörünü daraltıcı yönde etkiler bırakmaktadır.

Tablo 1. İmalat Sanayi / GSYİH (2008-2019)

Yıllar	Değer (TL)	GSYİH içindeki payı (%)	Değişim Oranı (%)
2008	162.031.7	16,3	-
2009	151.436.4	15,2	-6,5
2010	175.176.7	15,1	15,7
2011	229.817.7	16,5	31,2
2012	249.250.9	15,9	8,5
2013	293.884.3	16,2	17,9
2014	343.304.8	16,8	16,8
2015	390.796.4	16,7	13,8
2016	432.979.6	16,6	10,8
2017	542.179,0	17,6	25,2
2018	709.374.9	19,0	30,8
2019	811.455,2	19,0	14,4

Kaynak: Hazine ve Maliye Bakanlığı Raporu, Ekonomik göstergeler, İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Cari Fiyatlarla GSYİH (değer, pay, değişim)

Tablo 1’de, 2008-2019 arası dönemde sırasıyla imalat sanayisinin sayısal olarak artışı, değişim oranları (%) ve gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) içindeki imalat sanayinin payı (%) gösterilmektedir.

Tablo 1’e göre ekonominin küçüldüğü dönemlerde imalat sanayisinde de benzer şekilde bir daralma meydana gelmektedir. Tablo 1’e tüm yıllar itibariyle bakıldığında ise imalat sektörün GSYH içindeki payı genel olarak düşmemektedir. Sektör GSYİH’deki büyümeden çok fazla etkilenmektedir. Nitekim GSYİH’nın yüksek olduğu dönemler de imalat sanayi üretim endeksinin de yüksek olduğu görülmektedir. Kriz yıllarına istinaden aldığı değerlerde bir düşüş olsa bile GSYİH’nın içindeki payında önemli miktarlarda bir düşüş yaşanmamıştır. GSYİH’nın ülkedeki başta döviz kuru olmak üzere, maliyet, petrol ve girdi fiyatlarındaki değişimlere, ihracatın ithalata bağlı yapısı, enflasyon hedeflemesi ile kur mücadeleleri vb. makroekonomik değişkenlerden, diplomasi gibi bir takım olaylardan etkilenmesi imalat sanayinin yönünü ya aynı ya da zıt doğrultuda azaltmaktadır. Aynı şekilde ekonomik yapıda meydana gelen değişimler imalat sanayinin GSYİH içinde oranını da artırıp azaltmaktadır. Bu iki değişkenin tablo 1’deki ilişkisinde aynı yönlü bir hareketlilik mevcuttur. Başlangıç döneminden bitiş dönemine kadar imalat sanayinin GSYH içindeki oranı hızla artış göstermiştir. Ancak 2009 yılında küresel krizin etkisiyle azalışlar meydana gelmiştir. Buna göre kriz yılı dışında hem imalat sanayi verileri hem de GSYİH verilerinde aynı yönlü artışlar meydana gelmiştir.

Tablo 2. Üretici Fiyat Endeksi, Sektörel Dağılım, Nisan 2020 (2003=-100)

Sektörler	Endeks	Bir Önceki Yılın Aralık Ayına Göre Değişim (%)	Bir Önceki Yılın Aynı Ayına Göre Değişim (%)
Yurtiçi ÜFE	474,69	4,54	6,71
Madencilik ve Taş ocakçılığı	609,68	3,70	7,44
İmalat	474,45	4,91	6,27
Elektrik ve gaz	411,39	-0,16	12,86
Su temini	320,83	5,27	4,57

Kaynak: Yurtiçi Fiyat Endeksi , TCMB (EVDS), Nisan 2020

Reel efektif döviz kuru ile imalat sanayi üretimi endeksi arasında ilişkinin sağlıklı bir şekilde ortaya konabilmesi için; üretici fiyat endeksinin incelenmesi gerekir. Tablo 2’de; 2020 nisan ayı dönemindeki üretici fiyat endeksi (Yi-Üfe), madencilik ve taşocakçılığı, imalat, elektrik, gaz üretimi - dağıtım ve su temini gösterilmektedir. Türkiye’de üretim zincirinin ithalata bağlı yapısı sanayi sektörlerinin Yi-Üfe içindeki payının artmasına neden olmaktadır. Tablo 2’de 2020 nisan ayında sanayi sektörlerinden en yüksek değeri alan sektörler madencilik ve taşocakçılığı ile imalattır. 2019 nisan ayına göre madencilik ve taşocakçılığı %7,44’lük ve imalat %6,27’lik bir artış göstermiştir. Ancak 2019 yılsonu verilerine göre sanayinin en önemli dört sektöründen olan imalat sektörü diğer sektörlerle kıyasla %4,91’lik artış kaydetmiştir. Bunun asıl nedeni olarak üretim dışı bağımlı yapısı görülebilir. Çünkü üretimin gerçekleşmesi için imalat ürünlerine ihtiyaç ne kadar fazla artarsa söz konusu imalat sektörünün Yi-Üfe içindeki payı bu denli artar. Dolayısıyla üretimin gerçekleşmesi için gerekli olan imalat sanayi ürünlerinde meydana gelecek maliyet artışları öncelikle üretim maliyetlerini arttıracığından sanayi üretimi olumsuz etkilenir.

Tablo 3. İmalat Sanayi İthalatı / Toplam İthalat (2008-2019), (Milyon ABD Doları)

Yıllar	İmalat Sanayi İthalatı		Toplam İthalat		İmalat Sanayi İthalatı/Toplam İthalat	
	Değer	Değişim(%)	Değer	Değişim(%)	Oran(%)	
2008	150.252,3	-	201.963,6	-	74,4	
2009	111.030,5	-26,1	140.928,4	-30,2	78,8	
2010	145.367,0	30,9	185.544,3	31,7	78,3	
2011	183.930,3	26,5	240.841,7	29,8	76,4	
2012	176.235,0	-4,2	236.545,1	-1,8	74,5	
2013	196.822,8	11,7	251.661,3	6,4	78,2	
2014	187.742,2	-4,6	242.177,1	-3,8	77,5	
2015	166.821,2	-11,1	207.234,4	-14,4	80,5	
2016	167.243,4	0,3	198.618,2	-4,15	84,2	
2017	190.749,0	14,1	233.799,7	17,7	81,6	
2018	175.979,0	-7,7	223.047,9	-4,6	78,9	
2019	154.252,3	-12,3	202.702,5	-9,12	76,1	

Kaynak: İthalatın Sektörel Dağılımı (ISIC.Rev.3) ve Toplam İthalat, TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 3'te, 2008-2019 yılları arasında toplam ithalat, imalat sanayi ithalatı (değer, pay) ve toplam ithalat içinde imalat sanayinin aldığı değerler gösterilmektedir.

Tablo 3'te Toplam ithalattaki değişiklik olduğu durumda imalat sanayi ithalatında da toplam ithalata yakın oranlarda değişiklik gözlemlenmektedir. 2008 finansal krizin etkisiyle düşen toplam ithalat oranı imalat sanayi üretimini olumsuz etkileyerek 2009 yılında %26,1'lik bir düşüşe neden olmuştur. 2014 yılı sonrası toplam ithalat ve imalat sanayi ithalatında gerilemenin nedenleri Türkiye'nin kur politikaları ve küresel anlamda FED' in para politikalarındaki değişiklik nedeniyle olduğu söylenebilir. 2009 yılında toplam ithalattaki en yüksek düşüşle benzer şekilde 2012, 2014, 2015, 2018 ve 2019 yıllarında da meydana gelen çarpıcı düşüşler sanayi üretiminin sekteye uğramasına yol açmıştır.

Tablo 4. İmalat Sanayi İhracatı / Toplam İhracat (2008-2019), (Milyon ABD Doları)

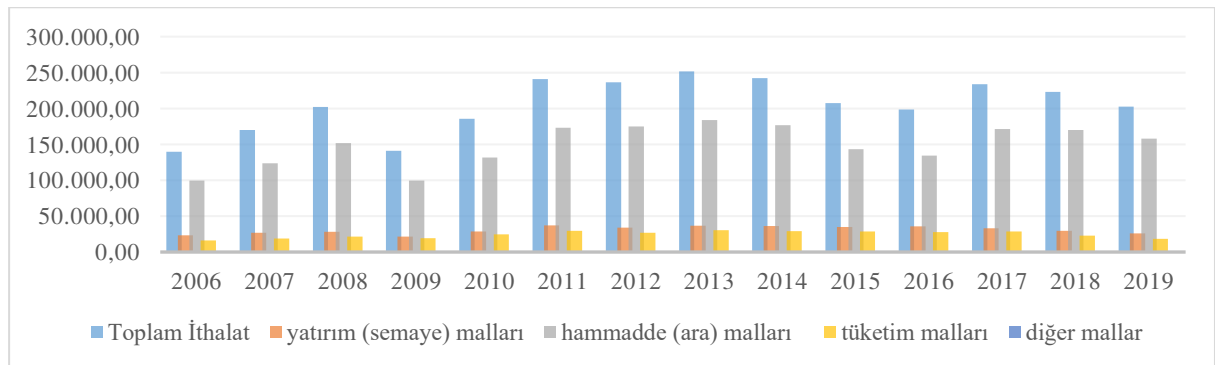
Yıllar	İmalat Sanayi İhracatı		Toplam İhracat		İmalat Sanayi İhracat/Toplam İhracat
	Değer	Değişim(%)	Değer	Değişim(%)	Oran(%)
2008	125.187,7	-	132.027,2	-	94,8
2009	95.449,2	-23,8	102.142,6	-22,6	93,4
2010	105.466,7	10,5	113.883,2	11,5	92,6
2011	125.962,5	19,4	134.906,9	28,8	93,4
2012	143.193,9	13,8	152.461,7	13,0	94,9
2013	141.358,2	-1,3	151.802,3	-0,43	93,1
2014	147.059,4	4,9	157.610,2	3,8	93,3
2015	134.389,9	-8,6	143.838,9	-8,7	94,4
2016	133.595,8	-0,6	142.529,6	-0,9	94,0
2017	147.138,2	10,1	156.992,9	10,1	94,0
2018	157.705,6	8,8	167.920,6	7,1	94,0
2019	161.555,4	2,4	171.468,1	2,1	94,2

Kaynak: İthalatın Sektörel Dağılımı (ISIC.Rev.3) ve Toplam İthalat, TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

Tablo 4'te, 2008-2019 yılları arasında toplam ihracat, imalat sanayi ihracatı (değer, pay) ve toplam ihracat içinde imalat sanayinin aldığı değerler gösterilmektedir.

Tablo 4'te 2008 finansal krizin etkisiyle düşen toplam ihracat oranları imalat sanayi üretimini olumsuz etkileyerek 2009 yılında %23,8'lik bir düşüşe neden olmuştur. 2009 yılında toplam ihracattaki en yüksek düşüşle benzer şekilde 2013, 2015, 2016 ve 2019 yıllarında da meydana gelen çarpıcı düşüşler sanayi üretiminin sekteye uğramasına yol açmıştır. Dolayısıyla ihracatın yüksek oranlarda olduğu yıllarda imalat sanayi ihracatında da belirgin artışlar meydana gelmektedir. Bu nedenle ihracat ve imalat sanayi ihracatı arasında sıkı bir ilişki vardır.

Dış ticarete bir bütün olarak baktığımızda; imalat sanayi ürünlerinin ihracatı arttığı dönemler aynı zamanda imalat sanayi ithalatının da arttığı dönemlerdir. Başka bir deyimle, ihracattaki imalat sanayi artışı ithalat artışına neden olmaktadır.

Grafik 1. İthalatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (2006-2019), (Milyon ABD Doları)

Kaynak: İthalatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (ISIC.Rev.3) ve Toplam İthalat, TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri

Grafik 1’de 2013-2019 yılları arasında Türkiye’nin toplam ithalatı içinde ara ve hammadde malları, yatırım ve sermaye malları ve tüketim mallarına göre dağılımı gösterilmektedir.

Grafik 1’de küresel ölçekte iki temel olayın etkisi gözlenmektedir. Bu etkiden ilki 2008 küresel krizle beraber üretim ve ithalatta meydana gelen belirgin değişimler ile ikinci etki olan 2014 yılında FED in politika değişikliğine gitmesi yönündedir. 2008 yılında krize duyarlılığı yüksek olan üretim ve ithalatın söz konusu krizden sonraki 2009 yılında değerinde ciddi düşüşler meydana gelmiştir. Kriz sonrası en fazla düşüşün yaşandığı mal grubu ise kendisiyle beraber hareket eden ara ve yatırım malı ithalatında olmuştur. Çünkü toplam ithalattaki yaşanan herhangi bir artış veya azalışa ara ve yatırım malı ithalatının tepkisi benzer şekilde artmakta veya azalmaktadır. Bu nedenle tüketim mallarının toplam ithalat içindeki payının ve büyüklüğünün çok fazla olmadığı söylenebilir. 2014 yılında ise FED’in küresel ölçekte likidite bolluğu yaratan para politikasında değişiklik yapmasıyla dolara ulaşmanın maliyeti artmıştır. Söz konusu dönemde ithalat azalırken aynı doğrultuda ara ve yatırım malları ithalatı da azalmıştır. Bunun nedeni girdi maliyetlerindeki artış olarak değerlendirilebilir. Çünkü ithalatın ana nedeni imalat sanayinin dışa bağımlılığının yüksek oluşudur.

3. REEL EFEKTİF DÖVİZ KURUNDAKİ DEĞİŞİMLERİN İMALAT SANAYİ ÜRETİMİNE ETKİLERİ

Döviz kurları ülkeler arasındaki rekabeti ölçmek için kullanılan önemli bir makroekonomik değişkendir. Döviz kurlarındaki oynaklıklar ülkelerin diğer önemli makroekonomik göstergeleri açısından büyük bir değişiklik yaratmakta ve önemli bir iz bırakmaktadır. Dolayısıyla ülkelerde geçerli olan para ve maliye politikalarıyla döviz kuru kontrol altına tutulmaya çalışılmaktadır.

Kiptiu vd. (2005)’ne göre döviz kurunun artması yönündeki bir dalgalanma yurt içi fiyatları etkileyeceğinden ulusal paranın yurtdışı para birimleri karşısındaki değerinde azalma yaratarak ithal edilen ara ve yatırım mallarının fiyatlarını yükseltecektir. Ara ve yatırım mallarındaki maliyet kaynaklı artışlar sanayi üretiminin olumsuz yönde etkilenmesine neden olacaktır. Bu durumda yurtiçindeki üreticilerin ise ithalat yaparak temin ettikleri zorunlu malları almaları zorlaşmaktadır. Dolayısıyla yerli üreticiler maliyet kaynaklı fiyat artışlarını kendi ürünlerin fiyatlarına yansıtıp maliyet enflasyonuna neden olmaktadır.

Kullanılan döviz kuru türleri söz konusu ülkelerde rekabeti ölçmek için birer araç görevi görmektedirler. Bu nedenle döviz kuru türlerine genel anlamda nominal ve reel döviz kuru veya nominal efektif ve reel efektif döviz kuru olmak üzere bir sınıflandırma yapılabilir. Nominal döviz kuru ülkelerde cari yılda günlük olarak yayınlanan yerli paranın karşılığının yabancı para türünden değerini yansıtmaktadır. Ancak nominal döviz kuru bir ülkenin rekabetini ölçmede zayıf kalmaktadır. Çünkü yıllar arası fiyat değişimleri nominal döviz kurunda alınmamaktadır. Bu nedenle ülkelerdeki fiyat değişimleri hakkında karşılaştırma yapılması olanaksız olmaktadır. Ülkeler arasındaki fiyat değişimlerinin ve iki ülke mallarının birbirine göre nispi fiyatının baz alındığı reel döviz kuru iki ülkenin dış ticaretteki yerini konumlandırmak için kullanılan önemli bir araçtır (Kogid vd., 2012: 7).

Efektif olarak adlandırılan döviz kuru ise iki ülke varsayımı yerine daha fazla ülkenin yer aldığı ve dış ticaretteki güçlerinin ölçüldüğü kurdur. Buradaki amaç belirlenen daha fazla ülkenin tüm para birimlerinden oluşturulan sepetten aldığı ortalama değeri saptamaktır. Efektif kur nominal efektif ve reel efektif döviz kuru şeklinde ayrılmaktadır. Nominal efektif döviz kuru (NEK) bir ülkenin yerli para birimi ile farklı ülkelerin para birimlerinin ağırlıklarına göre TL’nin sepetten aldığı ortalama değeridir (Kocakale & Toprak, 2015: 2). Reel efektif döviz kuru (REK) ise NEK’ ten farklı olarak bir ülkenin ticari ortaklarının para birimlerinin ağırlığı karşısında kendi para biriminin aldığı ortalama değerinden fiyat ve maliyet etkilerinin atılması şeklindedir. REK, tüketici fiyat endeksi, üretici fiyat endeksi ve birim işgücü maliyeti endeksi tarafından 3 şekilde ölçülmektedir. Klau ve Fung (2006)’a göre, REK nispi fiyat ve maliyet değişimlerini baz aldığından uluslararası alanda rekabet ölçmek için kullanılan en iyi araçtır. MB kura müdahale yapması, TÜFE’ye dayalı olarak hesaplanan REK’ i dikkate alacağını aldığından dolayı bu makalede TÜFE esaslı REK hesaplaması dikkate alınmıştır. TÜFE esas alınarak yapılan REK hesaplamasında Türkiye’nin dış ticaretinde önemli olduğu için kapsama alınan ülke sayısı

36'dır. Bu ülkeler şunlardır: Gelişmiş ülkeler Almanya, İtalya, ABD, Fransa, İngiltere, İspanya, Belçika, Hollanda, Japonya, Kore, İsviçre, Avusturya, İsveç, Tayvan, Yunanistan, Çek C., İsrail, Finlandiya, Danimarka, İrlanda, Slovakya, Portekiz. Gelişmekte olan ülkeler ise Çin, Rusya, Romanya, Polonya, Hindistan, Macaristan, Bulgaristan, Tayland, Kazakistan, İran, Suudi Arabistan, Endonezya, Malezya ve Mısırdır.

Tablo 5. TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru (2010-2020*), (2003=100)

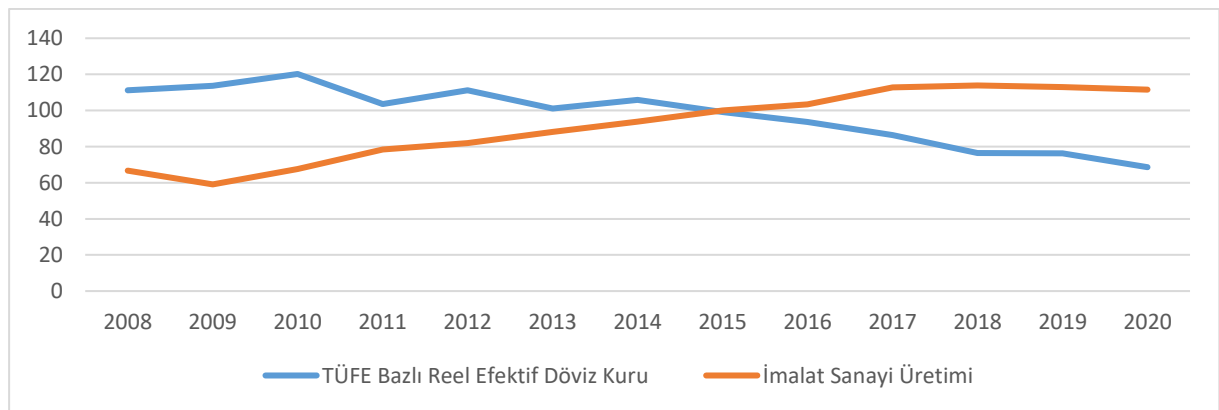
Yıllar	TÜFE Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru	TÜFE-Gelişmekte Olan Ülkeler Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru	TÜFE-Gelişmiş Ülkeler Bazlı Reel Efektif Döviz Kuru
2010/4	123,14	105,50	134,53
2011/4	114,30	97,77	125,03
2012/4	109,92	90,59	124,05
2013/4	113,85	91,83	130,89
2014/4	103,17	87,35	113,76
2015/4	103,33	82,05	120,51
2016/4	103,51	86,18	115,73
2017/4	91,70	75,38	103,68
2018/4	83,22	70,98	91,06
2019/4	72,74	60,20	81,76
2020/4*	68,88	56,09	78,53

Kaynak: Kurlar (Efektif Kurlar), TCMB (EVDS)

Tablo 4 sırasıyla Türkiye ekonomisinin 2010 nisan-2020 nisan ayı dönemi verileri kullanılarak TÜFE bazlı Reel efektif döviz kuru ve TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru (REK) endeksi gösterilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde reel efektif döviz kuru 2010 Nisan ve 2020 Nisan ayları arasında yalnızca 2018 yılı nisan ayından itibaren düşük değerler almaya başlamıştır. Bu durumda REK endeksinin 2018 yılından önce sürekli yüksek değerler alması gelişmekte olan ülkelerin para birimin diğer ülkelere nispeten değerli olduğu anlamına gelmektedir. Bu durum dış ticaret hadlerinin gelişmiş ülkeler için aleyhte olduğunu gösterir. Ancak gelişmekte olan ülkelerde REK endeksi söz konusu yıllarda görece daha az değerli olduğundan para birimleri de daha az değerli durumda görülmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta, REK endeksi değerine göre Türkiye'nin konumudur. Türkiye'nin REK endeksi gelişmekte olan ve gelişmiş olan ülkelerin endekslerine bakıldığında, şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Birincisi, Türkiye'nin REK endeksi gelişmekte olan ülkelerin endekslerine göre yüksek seyretmektedir. Bunun anlamı ise, TL gelişmekte olan ülkelerin para birimlerine göre daha değerlidir. İkincisi, Türkiye'nin REK endeksi gelişmiş ülkelerin REK endeksine göre daha az değerlidir. Bu durum Türkiye'nin ihraç ürünlerini gelişmekte olan ülkelerin ihraç ürünlerine göre pahalı, gelişmiş ülkelerin ihraç ürünlerine kıyasla ise görece ucuz hale getirir.

Grafik 2. Reel Efektif Döviz Kuru ile İmalat Sanayi Üretimin Analizi (2008-2020*)

Kaynak: Kurlar (Efektif Kurlar) ve Üretim (Sanayi Üretim Endeksi), TCMB (EVDS)

Grafik 3'te 2008-2020 yılları arasındaki Türkiye'nin verileriyle Tüfe bazlı reel efektif döviz kuru (REK) ile imalat sanayi üretiminin birlikte olan ilişkisi gösterilmiştir.

Grafik 3'ün yönü baz alınan yıldan itibaren, REK'in değeri düştükçe imalat sanayi üretimi yükselmesi şeklindedir. Dolayısıyla aralarında negatif yönlü ve sürekli azalan bir ilişki vardır. Bu ilişkinin teorik alt yapısı yine Türkiye'nin gelişmekte olan bir ülke olarak imalat sanayinin ara ve yatırım malı ithalatına bağlılığıdır. REK'in referans değerinin altında olması ile TL'nin yabancı para birimlerine karşı değer kaybetmesi Türkiye'nin dış ticarete mallarının fiyatları ucuzlayacağından rekabet gücü artar ancak üretim ara ve yatırım mallarına olan bağımlılığı yüzünden bu durum lehte olmamaktadır. REK 100 referans değerinin altına düştükçe tersine imalat sanayi üretimi referans değerine üzerine çıkmaktadır. Ancak 2015 yılına gelindiğinde REK ve imalat sanayi üretimi ilişkisinde bir denge sağlanarak her iki endeks 100 referans değerinde eşitlenmiştir. Ancak bu yıldan sonra makas tekrar açılmıştır ve negatif yönlü ilişki devam etmektedir.

Sonuç olarak; TL'nin yabancı paralar karşısında değer kaybetmesi imalat sanayi ihracatını artırıcı etkide bulunurken; ithalatını da aynı şekilde artırıcı etkide bulunmaktadır. Dolayısıyla, imalat sanayi üretiminin ithal mallarına olan esnekliği önem kazanmaktadır. İhracat artışının ithalat artışına neden olması Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin tipik özelliklerinden biridir.

SONUÇ

Türkiye gibi gelişmekte olan çevre ülkelerinin gelişmiş merkez ülkelerinden dış ticaretteki en önemli farkı ithalatın yapısındadır. Çevre ülkeler sanayi üretimlerinin yatırım ve aramalı gereksinimlerini ithalat yoluyla karşılarlar. Türkiye'nin de ithalat yapısını incelediğimizde de ithalatın ana kısmının yatırım ve ara malları olduğunu görürüz. Bu durum Türkiye'de Reel Döviz Kuru ile İmalat Sanayi Üretimi ilişkisinin önemini ortaya koyar. Yapılan araştırma bu gerçekten yola çıkılarak gerçekleştirilmiştir.

Çalışmada, reel efektif döviz kuru ile imalat sanayi arasında dönemsel olarak farklı ancak anlamlı bir ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca incelenen dönemde GSYİH içinde İmalat Sanayi'nin payının anlamlı olarak değişmediği tespit edilmiştir. İmalat Sanayinin GSYİH içindeki payı %16-%17 seyrinde devam etmiştir.

Çalışmaya esas olan reel efektif döviz kuru ile imalat sanayi üretimi ilişkisi dönemsel olarak farklı ve çarpıcı bir ilişki içindedir. Bu iki değişkenin karşılıklı olarak incelediğimizde iki farklı dönem karşımıza çıkmaktadır.

İncelenen dönem 2008-2020 dönemini kapsamaktadır. İncelenen dönemi 2008-2015 ve 2015-2020 dönemleri olarak ikiye ayırarak analiz ettiğimizde iki farklı ve zıt bir ilişkiyle karşılaşmışır. Yine incelenen dönemde küresel anlamda iki temel iktisadi olay söz konusudur. Birincisi 2008 Küresel finansal krizi, diğeri de FED' in 2014 yılındaki para politikası değişikliğidir. Bu iki durum tüm dünya ticaretini etkilediği gibi Türkiye'nin dış ticaretini de etkileyen değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

2015 öncesi dönemini 1.dönem olarak ifade edecek olursak; bu dönemde reel efektif endeksi negatif eğimli ancak imalat sanayi endeksinden daha düşük değerler alarak seyrederken imalat sanayi endeksi ise pozitif eğimli olarak seyretmektedir. Grafik 2'de 2015 yılında ise her iki endeksin eşitlendiği görülmektedir. 2. dönem olarak adlandırılan 2015 sonrası döneme bakarsak; imalat sanayi üretimi ile REK arasında ters yönlü bir ilişkinin devam ettiği görülmektedir. Ancak bu dönemde imalat sanayi üretim endeksinin REK endeksinden daha yüksek değerler aldığı görülmektedir.

2008-2020 arası dönemde iki değişken arasındaki ilişki sürekli negatif yönlü olmasından dolayı imalat sanayi üretimi artarken reel efektif döviz kuru azalmıştır. Başka bir anlatımla reel efektif döviz kurunun düşmesi imalat sanayi üretimin artmasına neden olmuştur. Türkiye sanayisinin ağırlıklı olarak yatırım ve ara malları gereksiniminin yurtdışından temin edilmesi teorik olarak bu gözlemi doğrular niteliktedir. GSYİH'nın önemli bir kısmını teşkil eden imalat sanayinin üretimde kullandığı girdiler itibariyle çoğunlukla dışa bağımlı olması, döviz kurlarının krizlere karşı oldukça duyarlı olmasına neden olmuştur. Türkiye'nin 2019 yıl sonu itibariyle üretiminde kullanılan girdilerin %77 oranında aramalı ve

hammadde, %12 oranında yatırım ve sermaye mali ile %10 oranında tüketim mali vs . ithalat vasıtasıyla karşılanması üzerine döviz kurlarında meydana gelen dalgalanmalar dolayısıyla imalat sanayi üzerinde olumsuz etkiler yaratmaktadır. Öte yandan bu tersine ilişki, reel döviz kurunun yükseldiğinde sanayi üretiminin de düşeceğinin göstergesi niteliğindedir.

Sonuç olarak, son on yılda reel efektif döviz kuru ile imalat sanayi üretimi arasında negatif yönlü ilişki, sanayi üretiminin ithalata bağımlılığın artmasıyla da açıklanabilir. Türkiye'nin hem yüksek teknoloji ürünü yatırım malları sanayi üretimine geçmesi hem de yatırım ve ara mallarında ithal ikameci politikalar üretmesi politika önermesi olarak sunulabilir.

KAYNAKÇA

- Balaylar, N. A. (2011). Reel döviz kuru istihdam ilişkisi: Türkiye imalat sanayi örneği. *Sosyoekonomi*, 16(16), 137-160.
- Barişik, S., & Yayar, R. (2012). Sanayi üretim endeksini etkileyen faktörlerin ekonometrik analizi. *İktisat İşletme ve Finans*, 27(316), 53-70.
- Doğruel, S., & Doğruel, F. (2008). *Türkiye sanayiine sektörel bakış*. İstanbul: TÜSİAD Yayını.
- Egeli, H. A. (1998). Türk imalat sanayii sektörlerinin ihracata katkısı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(3), 1-14.
- Joshi, V., & Little, I. D. (1996). *India's economic reforms, 1991-2001*. OUP Catalogue.
- Hazine ve Maliye Bakanlığı (2020). *Aylık ekonomik göstergeler*. URL: <http://hmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 20.05.2020.
- Karluk, R. (2004). *Türkiye ekonomisi: Tarihsel gelişim yapısal ve sosyal değişim*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Kiptui, M., Ndolo, D., & Kaminchia, S. (2005). *Exchange rate pass-through: to what extent do exchange rate fluctuations affect import prices and inflation in Kenya?*. Central Bank of Kenya Working Papers, 1. Nairobi: Central Bank of Kenya.
- Klau, M., & Fung, S. S. (2006). *The new BIS effective exchange rate indices*. BIS Quarterly Review, March.
- Kocakale, Y., & Toprak, H. H. (2015). *Türkiye'nin reel efektif döviz kuru endekslerinin güncellenmesi* (No. 1506). Research and Monetary Policy Department, Central Bank of the Republic of Turkey.
- Kogid, M., Asid, R., Lily, J., Mulok, D., & Loganathan, N. (2012). The effect of exchange rates on economic growth: Empirical testing on nominal versus real. *IUP Journal of Financial Economics*, 10(1), 7-17.
- Kurt, S., & Terzi, H. (2007). İmalat sanayi dış ticareti verimlilik ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 25-46.
- Saraçoğlu, B., & Suiçmez, H. (2008). Türkiye imalat sanayiinde büyüme, istihdam ve verimlilik sorunları. *TISK Academy/TISK Akademi*, 3(6), 88-126.
- Şanlı, O., & Petek, A. (2018). Makro ekonomik değişkenler açısından Türkiye'de Sanayi sektörünün gelişimi ve imalat sanayinin teknolojik yapısı. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(3), 185-203.
- Şişman, M., Yamak, T., & Ertuğrul, H. M. (2004). Türkiye'nin rekabet gücü: imalat sanayi, ihracat ve sermaye hareketleri (Arbitraj). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 91-119.

Yalçinkaya, M. H., Çilbant, C., & Özçalık, M. (2009). Avrupa birliği sürecinde Türk imalat sanayi dış ticaretinin rekabet gücü: 1989-2009 dönemi VAR analizi. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(1), 115-137.

TCMB (2020a). *Kurlar-Reel efektif döviz kurları*. URL: <http://www.tcmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 02.06.2020

TCMB (2020b). *Üretim-Sanayi üretim endeksi*. URL: <http://www.tcmb.gov.tr>, Erişim Tarihi: 02.06.2020

TÜİK (2020). *Dış ticaret istatistikleri*. URL: <http://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 04.06.2020

TÜRKİYE CUMHURİYETİ İLE LİBYA DEVLETİ ULUSAL MUTABAKAT HÜKÜMETİ ARASINDA İMZALANAN AKDENİZ'DE DENİZ YETKİ ALANLARININ SINIRLANDIRILMASINA İLİŞKİN MUTABAKAT MUHTIRASININ ULUSLARARASI POLİTİKAYA ETKİLERİ

Zeynep PARALI¹

Özet

Doğu Akdeniz'de 2008 yılında bulunan petrol ve doğal gaz rezervleri, bölgede enerji çalışmalarının yoğunlaşmasına sebep olmuş ve bu durum Doğu Akdeniz'in önemini arttırmıştır. Doğu Akdeniz, enerji transferlerinde önemli bir geçiş noktası olmanın yanı sıra enerji merkezi olarak da etkisini arttırmıştır. Bölgede bulunan enerji rezervlerinin politik ve ekonomik etkisi sadece Doğu Akdeniz'e kıyaslı olan devletleri değil, aynı zamanda bölge üzerinde çıkarı olacak birçok ülkeyi de politik ve ekonomik yönden etkileyecek potansiyele sahip olmuştur. Doğu Akdeniz'de 2000'li yıllardan itibaren yaşanmaya başlayan sorun, kıyıdaş ülkelerin doğal kaynaklar üzerinde egemen yetkilere sahip oldukları kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölgeler (MEB) alanlarının kıyıdaş ülkeler arasında nasıl paylaşılacağı olmuştur. Bu bağlamda, 27 Kasım 2019'da Türkiye ile Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti arasında imzalanan Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası, her iki ülkenin karşılıklı kıyıları arasında deniz yetki alanları sınırını belirlemiştir. Bu çalışmada, ilk olarak enerji güvenliği bağlamında, Türkiye ve Libya'nın mevcut pozisyonları kısaca değerlendirilecek; ardından 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nde belirlenen kıta sahanlığı ve münhasır ekonomik bölge kavramları irdelenecek ve Doğu Akdeniz'deki sınırlandırma sorunları incelenecektir. Akabinde, Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki enerji güvenliğine ilişkin olarak Libya ile gerçekleştirdiği, her iki ülkenin deniz alanlarını belirleyen mutabakatın içeriği, yaratmış olduğu siyasi ve hukuki sonuçları ve bölge üzerinde çıkarı olan diğer ülkelerin, mutabakata vermiş olduğu tepkiler çözümlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Akdeniz, Enerji Güvenliği, Yetki Paylaşımı, Libya-Türkiye Mutabakatı

JEL Kodları: R10, R58

THE EFFECTS OF THE MEMORANDUM OF UNDERSTANDING ON THE LIMITATION OF MARITIME JURISDICTIONS IN THE MEDITERRANEAN TO INTERNATIONAL POLICY WHICH SIGNED BETWEEN THE REPUBLIC OF TURKEY AND LIBYA STATE NATIONAL CONSENSUS GOVERNMENT

Abstract

Oil and natural gas reserves which were found in the Eastern Mediterranean in 2008 caused intensive energy studies in the region and this increased the importance of the Eastern Mediterranean. In addition to being an important transit point in energy transfers, the Eastern Mediterranean has increased its impact as an energy center. The political and economic impact of the energy reserves in the region has the potential to affect not only the states that have a coast in the Eastern Mediterranean but also many countries that will have an interest in the region in terms of politics and economics. The problem that started to be experienced in the Eastern Mediterranean since the 2000s was how the continental shelf and exclusive economic zone areas where riparian countries have sovereign authorities over natural resources will be shared among riparian countries. In this context, the Libyan National Reconciliation Government of Turkey on November 27, 2019 Memorandum of Understanding Concerning the Limitation of Jurisdiction in the Mediterranean Sea signed between opposite coasts of both countries marked the border maritime jurisdiction areas. In this study, the current positions of Turkey and Libya will be briefly evaluated in the context of energy security; afterwards the concepts of continental shelf and exclusive economic zone concepts set out in 1982 United Nations Convention on the Law of the Sea will be scrutinized and the limitation issues in the Eastern Mediterranean will be investigated. Subsequently, the content of the agreement which is defining the maritime areas of the both countries that Turkey conducted with Libya in regard to energy security in the Eastern Mediterranean, the political and legal consequences created by the agreement and the reactions of other countries that have interests in the region will attempted to be analysed.

Keywords: East Mediterranean, Energy Security, Sharing Authority, Libya-Turkey Reconciliation

JEL Codes: R10, R58

¹ Yüksek Lisans, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, SBE, Aydın, Türkiye, zeynepparali@hotmail.com, ORCID ID: orcid.org/0000-0002-8573-8770

GİRİŞ

Ernle Bradford, “Akdeniz Bir Denizin Portresi” isimli kitabında, Akdeniz için düşüncelerini “*Akdeniz sahillerinde fıskıran ve Akdeniz’in neredeyse gelgitsiz sularını geçip birbirlerini çapraz besleyen kültürlerin ve uygarlıkların sayısıyla dünyada boy ölçüşecek başka hiçbir yer yoktur.*” şeklinde ifade etmiştir (Bradford, 2004: 42). Bu kapsamda, Akdeniz, kültür ve uygarlıkların doğmasında ve yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Tarih boyunca birçok devletin elde etmek için mücadele verdiği Akdeniz, dünyanın önem verdiği coğrafyalardan birisi olmayı başarmıştır. Bu bölge üzerinde bulunan imparatorluklar veya devletler bekalarını sürdürmek ve güçlerini en yüksek düzeye çıkartmak uğruna mücadele etmiş, Akdeniz’in deniz ticaretinden ve verimli arazilerinden faydalanmayı amaç edinmişlerdir (Braudel, 1989: 183). Asya, Avrupa ve Afrika’nın kesiştiği Akdeniz, Batı ve Doğu Akdeniz olarak iki ayrı bölgeden oluşmaktadır. Eski adı Levant olan Doğu Akdeniz, stratejik konumundan dolayı küresel ticaretin odak noktası olmuştur (Yıldız, 2008: 55). Tarih boyunca jeostratejik konumunu devam ettiren Doğu Akdeniz, petrol ve doğal gaz yataklarının bulunmasından sonra dikkatleri bu sefer de enerji bağlamında üzerine çekmiştir. Akdeniz’e kıyısı bulunan ülkeler; Filistin, Arnavutluk, Bosna Hersek, Hırvatistan, İsrail, İtalya, Karadağ, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Güney Kıbrıs Rum Yönetimi (GKRY), Malta, Mısır, Lübnan, Libya, Slovenya, Suriye, Yunanistan, Tunus ve Türkiye olarak sayılabilir. Doğu Akdeniz’e sahildar ülkeler ise; Birleşik Krallık², Filistin, GKRY, İsrail, KKTC, Lübnan, Libya, Mısır, Suriye, Yunanistan ve Türkiye’dir (Özgen, 2013: 104).

Son yıllarda Doğu Akdeniz’de bulunan hidrokarbon rezervleri, bu bölgedeki küresel ve bölgesel hareketliliğin yeniden biçimlenmesine neden olmuştur. Değişen dinamikler, enerji yarışının ve tartışmalı konuların giderek çoğalmasına ve bunalımların derinleşmesine yol açmıştır. Bulunan bu rezervler ile enerjiden kar sağlamak isteyen bölge devletleri arasındaki yarış artmış ve deniz yetki alanlarının paylaşımı konuları da sorun yaratmaya başlamıştır. Ayrıca çıkarılan rezervlerin hangi yollardan geçerek satışının sağlanacağı konusundaki fikir ayrılıkları da farklı bir tartışma konusu olmuştur (Yorulmaz, 2019: 81). Doğu Akdeniz’de kıyısı bulunan Mısır, İsrail, Lübnan, Filistin, Suriye, Türkiye, KKTC, GKRY ve son olarak Yunanistan diğer ülkelerin haklarına saygılı olmak şartıyla bölge üzerinde pay sahibi olan ülkelerdir. Doğu Akdeniz’de, hak sahibi bu ülkeler arasındaki en önemli uyuşmazlıklar deniz yetki sınırlandırması ve münhasır ekonomik bölgelerin (MEB) belirlenmesi konusunda ortaya çıkmıştır (Balık, 2018: 89). Bu bölgedeki çıkmazda olan sorunlara bir de bulunan yeni rezervler eklenmiş ve bu konular bölgenin hem ekonomik hem de enerji güvenliği kapsamında ele alınmasını gündeme getirmiştir.

Soğuk Savaş’ın sona ermesinin ardından, küreselleşmenin etkisiyle güvenlik, kavramsal bir genişlemeye uğramış ve geleneksel güvenlik anlayışının devlet ve askeri güç merkezli güvenlik yaklaşımları tartışmaya açılmıştır (Baylis, 2008: 73). Buzan, güvenliği sektörlere ayırmış ve askeri sektöre ek olarak siyasi, toplumsal, ekonomik ve çevresel sektörleri de dâhil etmiş ve güvenliği daha geniş bir kapsamda tanımlamıştır (Buzan, 2015: 107-117). Bu bağlamda, enerji güvenliği de çevre güvenliği ve ekonomik güvenlik sektörlerinin bir kesişme alanı olarak ele alınmaya başlanmıştır. Enerji güvenliği, her ülkenin ekonomisi ve gelişimi kapsamında, enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde, istenilen yere zamanında ulaşabilmesinin sağlanması anlamına gelmektedir. Enerji güvenliği açısından, ithalatın sürekliliği, çok taraflı bağlantı noktaları ve çok taraflı bağlantı kanallarının kesintisiz akışının güven içinde sağlanması mecburidir (Klare, 2008: 484). Enerjiyi ithal eden bir devletin enerji güvenliğini sağlayabilmesi için enerjiyi düşük maliyetle temin etmesi ve arzını çeşitlendirmesi gerekmektedir (Raphael ve Stokes, 2016: 344). Bu noktada, enerjiyi satın alan ülkeler açısından enerji güvenliğini sağlamanın en iyi yolu enerji arz çeşitliliğini sağlamak olmuş, enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi ve enerjinin temin edildiği bölge konusunda tek bir yere bağlı kalmamak önemli hale gelmiştir. Bu kapsamda, küresel ticaretin merkezi noktalarından biri olan Doğu Akdeniz, bulunan enerji rezervleri sayesinde büyük güçlerin dikkatini çekerken, üzerinde yaşanan paylaşım sorunları nedeniyle enerji güvenliği konusunda uluslararası tartışma ve çekişmelerin odak noktası olmuştur. Deniz yetki

² Birleşik Krallık, Zürih ve Londra Antlaşmalarında zikredildiği üzere Kıbrıs Adası’nda askeri üslere sahiptir. Bu nedenle, kıyıdaş ülkeler arasında adı geçmektedir.

paylaşımları ve MEB üzerinde tartışmaların devam ettiği dönemde Türkiye ile Libya arasında gerçekleştirilen Akdeniz’de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası, her iki ülke içinde siyasi ve hukuki bazı sonuçlara neden olmuştur. Libya’da yaşanan iç karışıklıklar, bölge üzerinde çıkarları olan diğer devletler tarafından da tepkilere yol açmış, yapılan antlaşmanın hukuki olup olmadığı tartışmalarını gündeme getirmiştir.

Bu çalışmada, öncelikle Türkiye ve Libya’nın, Doğu Akdeniz’deki enerji güvenliği değerlendirilecektir. Ardından, Doğu Akdeniz üzerinde anlaşmaya varılamayan, MEB ve kıta sahanlığı kavramları incelenecektir. Sonrasında, Türkiye ile Libya’nın imzaladıkları mutabakatın siyasi ve hukuki içeriği analiz edilecek; akabinde, bölge üzerinde çıkarı olan devletlerin imzalanan mutabakata vermiş olduğu tepkiler ele alınacaktır.

1. TÜRKİYE VE LİBYA AÇISINDAN DOĞU AKDENİZ’DE ENERJİ GÜVENLİĞİ

Uluslararası Enerji Ajansı (IEA), enerji güvenliğini, enerji kaynaklarına kesintiye uğramadan ve uygun ücretler karşılığında ulaşabilmek şeklinde tanımlamaktadır. Ancak enerji güvenliği, kapsamlı ve nitelikli bir olgu olmasından dolayı her ülke için farklı anlamlar içermektedir (Cherp & Jewell, 2011: 2). Enerji güvenliği nosyonu, enerjinin üretimi ve dağıtım yollarının alt yapısına karşı gerçekleşebilecek terör saldırıları, olası parasal eksikliklerin yaratacağı kesintiler, doğal afetlerin sebep olabileceği handikapların yanı sıra, ambargolar, darbeler, iç isyanlar ve işgaller gibi enerjiye ulaşma konusunda engel teşkil edebilecek ihtimallerin göz önüne alınarak değerlendirilmesi gereken bir kavram olmuştur. Bu noktada, enerji stratejileri ve arzın güvenliğinin sağlanmasına yönelik konularda, önemli enerji tüketicileri, enerji kaynaklarının coğrafi dağılımını, maliyetlerini, enerjiyi taşıma güzergahlarını ve taleplerin artmasını hesaplayarak, bu kaynaklara ulaşabilmek için çok geniş bir yelpaze içinde birçok strateji geliştirmişlerdir (Sevim, 2012: 4385). Bu minvalde, her ülke enerji güvenliği tanımını, uzun ve kısa dönemdeki menfaatlerini gözetecek şekilde belirlemektedir.

Enerji güvenliği nosyonu, iki ayrı bakış açısını içinde barındırmaktadır. Bunlardan ilki enerjinin mevcudiyeti diğeri ise enerjinin fiziki güvenliği olmuştur. Güvenlik açısından ele alındığında, enerjiyi arama, geliştirme, üretim ve dağıtımını sağlama ve tüketimi çerçevesindeki tesislere yönelik olası bir tehdidin gerçekleşmemesi adına alınacak koruma tedbirlerini oluştururken, enerjinin mevcudiyeti açısından, enerjinin erişilebilirliğini ve kabul edilebilirliğini kapsamaktadır (Kılınç Pala, 2019: 52). Ayrıca enerji güvenliği nosyonu içinde değerlendirilmesi gereken diğer bir önemli konu da denizlerin güvenliği olmuştur. Hem küresel hem de bölgesel boyuttaki ekonomik hareketlilikte deniz ulaşımı merkezi düzeyde rol oynamıştır. Deniz yollarından yararlanılarak petrol ve doğal gaz taşımacılığı çok yoğun bir şekilde yapılmaktadır. Küresel düzeyde, genellikle doğal gazın dağıtımı boru hatları ile sağlanırken, petrolün büyük bir kısmı deniz ulaşımı ile sağlanmaktadır. Doğal gazın sıvılaştırılarak, deniz ulaşımının sağlanması büyük miktarda maliyet gerektirdiği için ulaşımda genellikle boru hatları tercih edilmektedir (Sevim, 2012: 4387). Enerji güvenliği ile deniz güvenliği arasındaki bağlantıda, enerjinin yüklendiği ve boşaltıldığı limanların, terminaller arasındaki güzergahların, boğazların veya kanalların güvenliği hayati bir rol oynamaktadır.

Ülkelerin, ekonomik ve sosyal yönden ilerlemelerinin gerçekleşebilmesi açısından enerji olmazsa olmaz bir gereksinim niteliğindedir. Enerjiye ve ülke yönetimine şekil veren siyasi nitelikli kişiler en temel ihtiyaç olan enerjiyi, kesintisiz, hesaplı, zamanında ve temiz bir biçimde temin etmek durumundadırlar (Pamir, 2003: 9). 2017 yılı verilerine göre, Türkiye’nin birincil enerji arzı içinde %30,5 oranında doğal gaz ve %30,5 oranında petrol bulunurken, ikincil enerji arzını %27,2’lik oran ile kömür takip etmektedir (TPAO, 2019). Bu bağlamda, Türkiye, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı’na göre, enerjiyi elde etme konusunda %75 oranında dışa bağımlı halde bulunmaktadır (ETKB, 2017). Türkiye, 2018 yılı verilerine göre, petrol ithalatının %25,2’sini Rusya, 18,4’ünü İran, %17,1’ini Irak’tan gerçekleştirmektedir (TPAO, 2019). Görüldüğü üzere Türkiye, petrol ihtiyacının %35,5’lik kısmını Ortadoğu ülkelerinden temin etmektedir ve bu noktada İran ve Irak en fazla petrol ihtiyacının sağlandığı ülke konumundadır. Irak’ta yaşanan siyasi istikrarsızlıklar, Türkiye açısından önemli bir sorun teşkil etmiş olmasına rağmen, bu sebepten dolayı petrol ithalatında herhangi bir kesinti yaşanmamıştır. Nitekim bir kesintinin yaşanmaması, yaşanmayacağı anlamına gelmemekte ve Türkiye’nin petrol arz güvenliği kapsamında, Rusya’dan sonra Ortadoğu ülkeleri merkezi bir konumda bulunduğundan, bu bölgedeki ülkelerin istikrar ve güvenliği petrol akışının sağlanmasında önem arz etmektedir (Özev, 2017: 39).

Türkiye'nin doğalgaz rezervi, 2018 yılında 3,8 milyar m³ olarak kaydedilmiş ve yeni keşiflerin yapılmaması durumunda, kalan üretilebilir doğal gaz rezervinin yaklaşık 9 yıllık bir ömrünün kaldığı belirtilmiştir (TPAO, 2019). Türkiye, nüfusunun artması buna bağlı olarak enerji talebinin de artması, sanayi sektöründe yaşanan artışlar gibi sebeplerle iç enerji talebinin karşılanmasında yetersiz kalmakta ve doğal gaz sektöründe de, dışa bağımlı bir konumda bulunmaktadır. Türkiye yapmış olduğu çeşitli anlaşmalar kapsamında, 2018 yılı verilerine göre, doğal gaz ihtiyacının %46,9'unu Rusya, %15,6'sını İran, %14,9'unu Azerbaycan, %8,9'unu Cezayir ve %3,3'ünü Nijerya gibi ülkelerden gerçekleştirmektedir (TPAO, 2019). Bu bağlamda, Türkiye'nin doğal gaz teminini sağladığı ülkelerle siyasi ve askeri ilişkilerini de olumlu yönde geliştirmesi gerekmektedir. Aksi takdirde, bu ülkeler ile yaşanacak olan herhangi bir bunalımın, Türkiye'nin enerji güvenliğini tehlikeye sokabilecek potansiyele sahip olacağı ileri sürülebilir. Bu nedenle, petrol ve doğal gazın ithal edildiği ülkelerin çeşitlendirilmesi ve enerji arz güvenliği kapsamında gerekli düzenlemelerin yapılması, Türkiye'nin enerji güvenliği için hayati önemdedir (ETBK, 2017). Türkiye'nin enerji güvenliği bağlamında, önemli olan diğer bir unsur da, jeopolitik pozisyonudur. Enerji rezervleri açısından zengin bölgeler olan Ortadoğu ve Avrasya'ya komşu olan Türkiye'nin bu niteliği önemli bir üstünlük olmuştur (Fidan, 2011). Türkiye, Ortadoğu ve Avrasya'da bulunan enerji kaynaklarına doğrudan sahip olmasa da, söz konusu bölgelere olan coğrafi yakınlığı ve ulaşılabilir tedarikçi ülkelerin fazla olması nedenleriyle ihtiyaç duyduğu enerjiyi uygun ücretlerle elde edebilme fırsatı yakalamıştır. Ayrıca Türkiye'nin jeopolitik konumu, enerjinin Batı ülkelerine ulaştırılması çerçevesinde köprü ülke olma amacına da hizmet etmiştir (Kılınç Pala, 2019: 100). Bu kapsamda, 2006 yılından itibaren Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı vasıtasıyla dünya pazarlarına ulaştırılan petrolden sonra, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP)³ çerçevesinde Türkiye'ye gaz akışı 2018 yılında başlamıştır (ETBK, 2020). Azeri gazını, Türkiye'ye ve Avrupa'ya taşıyacak olan TANAP'ın, öncelikle Türkiye'nin, ardından bölgenin arz güvenliğine katkı sağlayacağı ileri sürülebilir.

Öte yandan, Doğu Akdeniz'in enerji jeopolitiğinde önemli bir farklılık doğuran hidrokarbon rezervlerinin bulunması, hem kıyıdaş devletlere hem de bölgenin dışında kalan aktörlere birçok ekonomik ve siyasal olanaklar sunmuştur. ABD Jeolojik Araştırmalar Merkezi (United States Geological Survey/ USGS), 2010 yılında sunmuş olduğu raporda, Levant Havzası olarak adlandırılan Afrodit bölgesinde 3,45 trilyon m³ doğal gaz ve 1,7 milyar varil petrol bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu rapora göre, Nil Deltası'nda 1,8 milyar varil oranında petrol, 6,3 m³ doğal gaz ve 6 milyar varil sıvı doğal gaz rezervinin olduğu saptanmıştır. Kıbrıs Adası'nın çevresinde ise, 8 milyar varillik bir petrol rezervi ve Herodot şeklinde isimlendirilen bölge ile Kıbrıs Adası etrafındaki bölümde 3,5 trilyon m³ oranında doğal gaz olduğu tespit edilmiştir (USGS, 2010). Doğu Akdeniz'de bulunan hidrokarbon rezervleri, 2010 yılı enerji tüketim miktarı⁴ göz önüne alındığında, Türkiye'nin yaklaşık 572 yıllık enerji ihtiyacını karşılayacak potansiyele sahiptir (Yaycı, 2012: 11). Hidrokarbon rezervlerinin keşfi, enerji temini konusunda dışa bağımlı olan ve ekonomik sıkıntılar çeken bölge ülkelerinin iktisadi açıdan gelişmelerinde mühim bir fırsat ortaya çıkarmıştır (Özekin, 2020: 27). Bu minvalde, Türkiye'nin yükselen enerji gereksinimlerinin temin edilebilmesi ve gelişiminin sağlanabilmesi adına, Doğu Akdeniz'deki enerji güvenliği önemli bir rol oynamaktadır. Dolayısıyla Doğu Akdeniz'de bulunan enerji kaynakları, Türkiye'nin bölgede etkin bir politika izlemesi ile birlikte, Türkiye'yi enerjiyi ithal eden ülke konumundan, ihraç eden ülke konumuna geçirebilir ve iktisadi açıdan gelişmesine büyük fırsatlar sunabileceği de ileri sürülebilir. Diğer yandan, bölgede var olan enerji kaynaklarının, Avrupa pazarına ulaştırılması konusunda Türkiye, önemli bir transit ülke olma imkânına sahiptir (Yorulmaz: 2019: 83).

Doğu Akdeniz'e kıyısı bulunan bir diğer önemli devlet ise Libya'dır. 1962 yılında OPEC üyesi olmuş Kuzey Afrika ülkesi Libya'nın ekonomisinin esas dayanak noktası, petrol ve doğalgaz kaynaklarının ihracatından elde ettiği gelirlere bağlıdır. İhracatının %69'u petrol sektörüne dayanmakta ve Gayrisafi

³ TANAP'ın amacı, Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki Şah Deniz 2 sahası ve Hazar Denizi'nin güneyinde çıkarılan gazın, öncelikle Türkiye'ye sonrasında Avrupa'ya naklinin sağlanmasıdır. TANAP, Güney Kafkasya Boru Hattı (SCP) ve Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birleşerek, Güney Doğal Gaz koridorunu oluşturmaktadır.

⁴ Türkiye'nin 2010 yılı doğal gaz tüketim miktarı 37 milyar m³ olarak gerçekleştirdiği ve yıllık petrol tüketiminin 30 milyon ton şeklinde olduğu baz alındığında, Doğu Akdeniz'de bulunan hidrokarbon rezervlerinin Türkiye'nin yaklaşık 572 yıllık enerji ihtiyacını karşılayacağı hesaplanmıştır.

Yurtiçi Hasılasının %60'ını petrol ve doğalgaz sektörlerinden karşılamaktadır. Libya, elde ettiği gelirlerinin %85'ini Avrupa ülkelerine ihraç ettiği enerji kaynaklarından sağlamaktadır (OPEC, 2018). Libya, British Petroleum'un (BP) 2018'de açıkladığı verilere göre dünya ispatlanmış petrol rezervlerinin %2,8'ine sahip bir ülkedir (BP Statistical Review of World Energy, 2019: 14). Libya, 1970'lerde 3 milyon varillik ham petrol üretimi yaparken, 1990'larda bu oran neredeyse yarı yarıya düşmüştür (Pamir, 2020) Bu düşüşte, petrol şirketlerinin ulusallaştırılmaya çalışılması ve özellikle Lockerbie davasından dolayı gerçekleşen ambargolar etkili olmuştur. Lockerbie olayı, 21 Aralık 1988 tarihinde, Londra-New York seferini gerçekleştiren PAN AM Havayollarına ait bir uçağın İskoçya'nın Lockerbie kasabasına düşmesiyle ortaya çıkmıştır. Uçakta bulunan 259 yolcu ve mürettebat ile Lockerbie'de yerde bulunan 11 kişi hayatını kaybetmiştir. Yapılan incelemeler sonucunda, uçağın kargo bölümüne yerleştirilen bir bomba nedeniyle düştüğü anlaşılmış ve Libya'lı iki resmi görevli uçağın düşmesinden sorumlu tutulmuştur. Libya, belirlenen kişilerin resmi görevliler olması sebebiyle olaydaki sorumluluğu ve tazminat ödemeyi kabul ettiğini belirtmiştir. Ancak Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Birleşik Krallık belirlenen kişilerin iadesini istemiş, Libya ise bu kişileri kendisinin yargılayacağını ileri sürerek bu isteği reddetmiştir (O'Sullivan, 2018: 89). Bunun üzerine Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi (BMGK), Libya'yı iade isteklerine tam bir cevap vermeye çağıran 731 sayılı kararı almıştır (BMGK, 1992). Libya'nın bu kararı dikkate almaması üzerine BMGK, 31 Mart 1992'de 748 sayılı kararı alarak, 731 sayılı kararın gerekliliklerinin getirilmemesi halinde Libya'ya ambargo uygulama kararı almıştır (BMGK, 1992). 2008 yılında günlük petrol üretimi 1,8 milyon varil olan Libya, 2011 yılında Kaddafi'nin devrilmesi ve ortaya çıkan iç karışıklıklar nedeniyle petrol üretiminde 516 bin varile düşmüştür. (Pamir, 2020) Libya'daki petrol üretimi Kaddafi dönemi sonrasında iki kez sekteye uğramıştır. İlki, 2011 yılında ortaya çıkan iç savaş ortamında, ikincisi ise, 2013 yılının ortalarında milis güçlerin eylemleri ve halk protestoları nedeniyle petrol sahalarının ve boru hatlarının faaliyetlerinin durdurulmasıyla ortaya çıkmıştır (Balkaş, 2011: 6).

Arap Baharı'ndan itibaren iç istikrarsızlıkların baş göstermeye başladığı Libya'da Muammer Kaddafi yönetimi Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (NATO) müdahalesi ile devrilmiş ve Kaddafi karşıtı gruplar, Ulusal Geçiş Hükümeti kapsamında, devrimin ardından kısa bir süre eylemlerini sürdürmüştür. Libya'nın 2012 yılından 2014 yılına kadar seçilmiş parlamento görevini üstlenen Genel Ulusal Kongre (GUK), Libya'da bir düzen oluşturamamış ve uzlaşma sağlayamamıştır (Hallet & Clark-Lowes, 2017: 31). 2014 yılına gelindiğinde ise Halife Haftar'ın, 'Libya'nın İtibarı' adını vermiş olduğu askeri harekâtı başlatmasıyla Libya'daki çatışmalar yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır (Lacher, 2020: 40). Bu noktada, Birleşmiş Milletler'in (BM) teşebbüsleriyle 17 Aralık 2015 tarihinde Libya'da "Libya Siyasi Antlaşması" imzalanmış ve Başkanlık Konseyi ve Temsilciler Meclisi'nden meydana gelen Ulusal Mutabakat Hükümeti⁵ kurulmuştur (BMGK, 2015). Libya'da hala devam eden bu istikrarsızlık ortamı ve ülkede var olan farklı ögelerin farklı ülkeler nezdinde destek bulması, ülkede siyasi anlamda bir bütünlüğün olmadığını kanıtı olmuştur.

Diğer yandan, 2018 yılı verilerine göre, Kuzey Afrika bölgesi dünyadaki petrol rezervlerinin %5'ine ve doğal gaz rezervlerinin ise %8'ine ev sahipliği yapmaktadır. Libya'da siyasi istikrarsızlık devam etse de ihracat gelirlerinin %95'i petrol ve doğal gaz gelirlerinden elde edilmektedir (OPEC, 2018). Libya'daki petrol ve doğal gaz üretiminin sağlandığı tesisler, kara bölgelerinde (onshore) üretim gerçekleştirmektedirler. Bu durum gerçekleştirilen üretimin maliyetini düşürürken, söz konusu bölgelerin herhangi bir siyasi istikrarsızlıktan doğrudan zarar görebilmesine neden olmaktadır. Libya'da 2011 yılından beri devam etmekte olan istikrarsızlığa rağmen, OPEC'in 2019 yılında yayımlanmış olduğu rapora göre, Libya 2018 yılının sonu itibariyle günlük 14 bcm/gün doğal gaz üretimi gerçekleştirmiştir. Ayrıca yine aynı rapora göre, Libya, günlük petrol üretimi kapsamında, ilk on ülke arasında sekizinci sırada yer almayı başarmıştır (OPEC, 2019). Bu minvalde, Libya'nın yukarıda da belirtildiği gibi en fazla ihracatı Avrupa ülkelerine gerçekleştirdiği göz önüne alındığında, Doğu Akdeniz'de keşfedilen hidrokarbon rezervlerinin, son on yıl içinde Libya'nın enerji arz güvenliğindeki önemini arttırdığı ileri sürülebilir. Bu noktada, Libya'nın enerji üretimi ve enerji arz güvenliği kapsamında, Doğu Akdeniz'de daha aktif bir politika izlemesinde fayda olacağı iddia edilebilir.

⁵ Ulusal Mutabakat Hükümeti, Birleşmiş Milletler tarafından Libya'nın yasal hükümeti olarak kabul edilmiştir.

2. DOĞU AKDENİZ'DE SINIRLANDIRMA SORUNLARI

Doğu Akdeniz'deki deniz problemlerinin temelini, kıta sahanlığı ve MEB bölgelerinin sınırlarının saptanması, diğer bir deyişle deniz yetki alanlarının sınırlandırılması meselesi oluşturmaktadır. Kıta sahanlığı kavramı coğrafi olarak, bir kara devletinin denizin altından devam eden doğal uzantısı olarak tanımlanırken, hukuki anlamda ise, karasularının ötesinden başlayıp belirli bir uzaklığa ve derinliğe kadar giden deniz tabanını ve toprağın altını ifade etmektedir. Kıta sahanlığı, 200 mil genişlik prensibinin uygun olmadığı dar denizlerde adilane ögelere göre sınırlanan, diğer denizlerde ise 200 mile kadar olan kıyı ülkesinin doğal kaynakları arama ve işletilmesi sınırlı olan alanı ifade etmek için kullanılır (Pazarcı, 2018: 304). Bu minvalde, bir ülke başka bir ülke ile yapacağı kıta sahanlığı antlaşmasını, 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi'nin (BMDHS) 83. maddesi "*Sahilleri bitişik veya karşı karşıya bulunan devletler arasında kıta sahanlığının sınırlandırılması, hakkaniyete uygun bir çözüme ulaşmak amacıyla, Uluslararası Adalet Divanı Statüsünün 38. maddesinde belirtildiği şekilde, uluslararası hukuka uygun olarak anlaşma ile yapılacaktır.*" kapsamında uluslararası hukuka uygun olarak gerçekleştirmek durumundadır (BMDHS, 1982). Bir kıyı ülkesinin karasuları esas çizgisinden başlayıp 200 mile dek ulaşan ve karasuları dışında kalmış su tabakası ile deniz yatağı ve onun toprak altında bu kıyı ülkesine münhasır haklar ve yetkiler veren doğal olmayan denizalanı, MEB olarak tanımlanmaktadır. BMDHS'nin 74. Maddesi gereğince komşu devletler arasında MEB sınırlandırması meselesinde kıta sahanlığı sınırlandırması için onaylanan hüküm kabul edilmektedir (Pazarcı, 2018: 309). Bu bağlamda, MEB sınırlandırması için esas prensip, antlaşma vasıtasıyla uluslararası hukuka uygun, adilane bir neticeye ulaşılabilecek biçimde gerçekleştirilmesi olmaktadır. Türkiye'nin de, Doğu Akdeniz'deki politikası sınırların devletlerarasında yapılacak olan antlaşmalar ile belirlenmesi yönünde olmuştur.

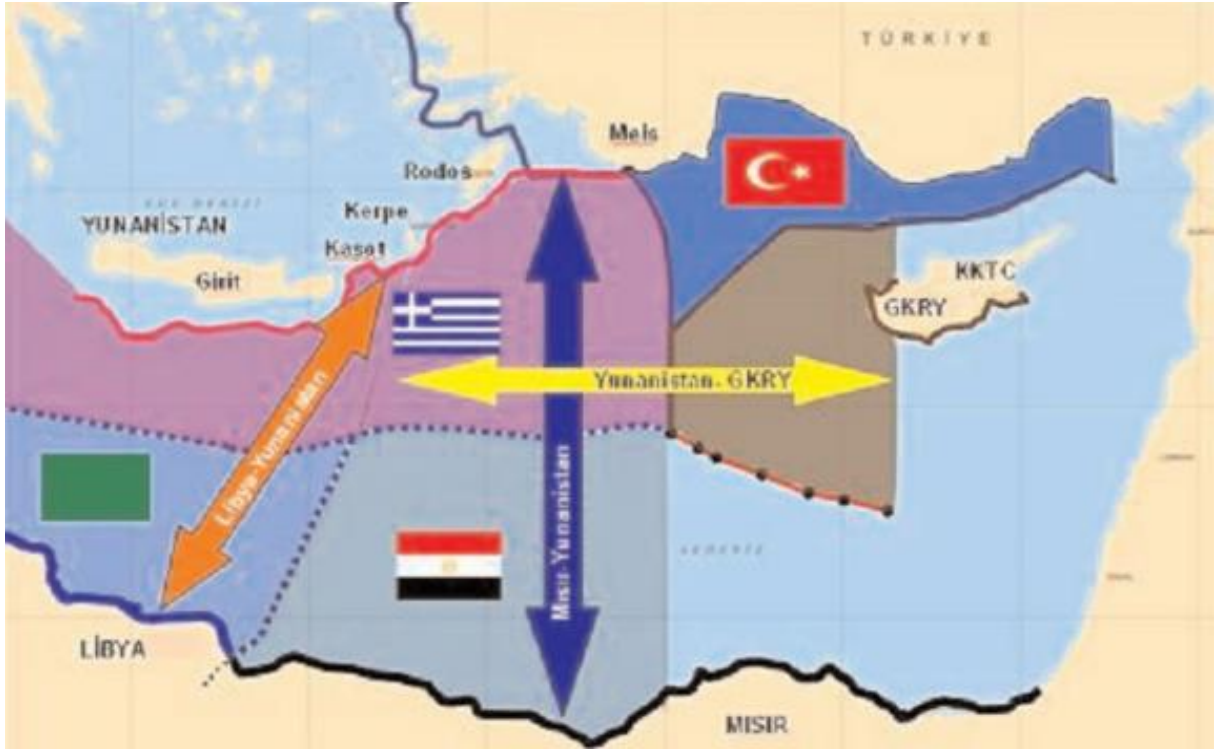
Diğer yandan, 1994 tarihinde yürürlüğe giren BMDHS'ye, Türkiye taraf olmamıştır (Pazarcı, 2018: 275). Uluslararası Andlaşmalar Hukuku kaidelerine göre, uluslararası andlaşmaların bağlayıcı olması bir ilke olarak, yalnızca antlaşmaya taraf olan devletler açısından geçerlidir. Sözleşmenin, taraf olmayan devletleri bağlamaması ancak bu devletlerin rızası alınarak gerçekleşebilir. Taraf olmayan devletlerin örf ve adet kurallarına dönüşen sözleşme hükümleri ile bağlı olması durumu, bu devletlerin sözleşme kurallarına sürekliliği karşı çıkan bir konumda olmaması ile mümkündür (Viyanalı Andlaşmalar Hukuku Sözleşmesi: 1969). Türkiye, bu sözleşmeye, esas olarak karasularının genişliği ve herhangi bir deniz hukuku uyuşmazlığında zorunlu yargı yetkisiyle ilişkili hükümleri içermesi açısından taraf olmamıştır. BMDHS'nin hükümlerinin örf ve adet kuralı niteliği kazanması durumunda, Türkiye ilgili kurallara karşı bir itiraz da bulunmuyorsa, söz konusu hükümlere bağlı sayılmasında herhangi bir hukuksal sakınca bulunmamaktadır. Örneğin; BMDHS'nin 3. maddesine göre, bir devletin karasuları, esas çizgilerinden azami 12 mil olabilir (BMDHS, 1982). Türkiye'nin karasuları ile ilgili mevcut olan yasal düzenlemesi ise, 1982 yılında oluşturulan 2674 sayılı Karasuları Kanunu olmuştur. Bu kanunun vermiş olduğu yetkiyle, Bakanlar Kurulu, Akdeniz'de karasularının genişliğini on iki mil şeklinde belirlemiştir (Karasuları Kanunu, 1982).

Uluslararası hukukun bu temel prensiplerine rağmen, Doğu Akdeniz'de Yunanistan ve GKRY yaptıkları tek taraflı faaliyetlerle ve diğer sahil devletleri ile gerçekleştirmeye çalıştıkları ikili antlaşmalarla, Türkiye'yi Antalya Körfezi'nde dar bir deniz alanına sıkıştırmak istemektedirler. Bu amaçla, Rodos, Meis ve Kıbrıs başta olmak üzere adaların coğrafi pozisyonlarını ve uluslararası hukukun karasularının sınırlandırılması hükmünde yer alan eşit uzaklık ve ortay hat⁶ yöntemlerini yok sayarak, bu adalar arasında bulunan ortay hatları Türkiye-Yunanistan ve Türkiye-Kıbrıs olarak deniz yetki alanları haline dönüştürme çabasındalardır.⁷ Ek olarak GKRY, Kıbrıs meselesini gündeme getirerek, KKTC'nin doğal kaynaklarından tek başına kullanım elde etmek istemektedir (Doğru, 2015: 513). Yunanistan bu amacı doğrultusunda, Libya ve Mısır ile görüşmelere başlamış fakat Türkiye ve KKTC'nin itirazları

⁶ B.M.D.H.S Madde 15: İki devletin sahilleri bitişik veya karşı karşıya olduğunda, aralarında aksine anlaşma olmadıkça, bu devletlerden ne birinin ne de diğerinin kendi karasularını, bütün noktaları bu iki devletin her birinin karasularının genişliğinin ölçülmeye başlandığı esas hatların en yakın noktalarından eşit uzaklıkta bulunan orta hattın ötesine uzatmaya hakkı yoktur. Bununla beraber bu hüküm, tarihi hakların veya diğer özel durumların varlığı nedeniyle, her iki devletin karasularının başka şekilde sınırlandırılmasını gerekli olduğu durumlarda uygulanmaz.

⁷ Bknz. Harita 1.

neticesinde sonuçlanan somut bir antlaşma bulunmamaktadır. Ancak Türkiye ve KKTC'nin yapmış olduğu itirazlar, Yunanistan ve GKRY'nin elde etmek istedikleri sınırlar için diğer kıyı devletler ile antlaşmalar yapmasına ve tek taraflı faaliyetlerde bulunmalarına engel olamamıştır (Özekin, 2020: 15).

Harita 1. GKRY ve Yunanistan'ın Gözünden Doğu Akdeniz'deki Yetki Paylaşımı

Kaynak: Yayıcı (2020)

17 Şubat 2003 tarihinde GKRY ve Mısır MEB sınırlandırma antlaşması yapmış ve kendi aralarında MEB sınırlarını meydana getirmişlerdir. Buna karşın, Türkiye yapılan bu antlaşmaya, kendi kıta sahanlığı ve MEB alanlarının yok sayıldığı, ayrıca GKRY'nin adanın tek meşru temsilci şeklinde davrandığını iddia ederek itirazda bulunmuştur. GKRY, buna ek olarak benzer bir antlaşmayı 17 Ocak 2017 yılında Lübnan ile gerçekleştirmiş fakat Lübnan'ın iç hukukunun onayından geçemediği için resmîyete kavuşmamıştır (Kedikli & Çalağan, 2019: 131). GKRY bu antlaşmalarla yetinmeyerek İsrail ile 17 Aralık 2010 tarihinde sınırlandırma antlaşması gerçekleştirmiş ve adanın güney kısmında iki ülkenin de MEB sınırını saptamıştır. KKTC ise bu antlaşmaya GKRY'nin tek taraflı girişimlerde bulunduğunu, adanın meşru temsilci olmadığını ileri sürerek kendi kıta sahanlığı ve MEB sahalarının görmezden geldiğini belirterek karşı durmuştur. Ayrıca Lübnan'da GKRY ve İsrail'in yapmış olduğu antlaşmaya, İsrail ile belirlenecek yan sınır bölgesinin görmezden geldiğini ileri sürerek karşı çıkmaktadır (Acer, 2020: 10). Bu tartışmaların yanı sıra, GKRY'nin birtakım bölgeler üzerinde parseller saptayıp, bu bölgelerde doğal kaynakları arama ve işletilme ruhsatları vermesi de ciddi sorunlara sebep olmuştur. Buna karşın, KKTC ile Türkiye, KKTC'nin kendi egemen haklarının olduğunu ve GKRY'nin Kıbrıs Adası'nın tamamını, Kıbrıs Türklerini yok sayarak temsil edemeyeceğini öne sürerek bu ruhsatların verilmesine itiraz etmişlerdir. Diğer yandan, Türkiye, GKRY'nin yabancı şirketlere sondaj ruhsatı verdiği bazı alanların Türkiye'nin kıta sahanlığı ve potansiyel MEB alanları ile çakıştığını ileri sürerek karşı çıkmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2013). Bu yaklaşımların sonucu olarak, Türkiye ve KKTC 21 Eylül 2011 yılında bir kıta sahanlığı antlaşması imzalamış ve KKTC belirtilen yedi parselde Türkiye Petrolleri Anonim Şirketi'ne (TPAO) enerji kaynağı arama ve işletme yetkisi vermiştir. Yetki verilen bu bölgelerin bir kısmı Ada'nın güneyinde bulunduğu için GKRY'nin saptadığı alanlarla çakışmaktadır. GKRY, KKTC'nin bu antlaşmayı gerçekleştirmeye ve ruhsat vermeye yetkisinin bulunmadığını ileri sürerek itirazlarını sürdürmektedir (Şeker, 2019: 295).

Diğer yandan, MEB'in meydana getirdiği anlaşmazlıkların doğurduğu ittifaklar doğrultusunda, Türkiye'yi dışarıda bırakmış olan, East-Med ve Vasilikos gibi projeler oluşturulmuştur. East-Med olarak

bilinen proje 2025 yılında tamamlanması varsayılan Doğu Akdeniz doğalgazının, İsrail, GKRY, Yunanistan ve İtalya arasında oluşturulacak bir boru hattı ile Avrupa'ya taşınması amaçlanmaktadır. Fakat gerek çok fazla maliyetli oluşu gerekse uluslararası hukuk kurallarınca Türkiye'nin kıta sahanlığından geçmesi durumu projenin hayata geçirilmesi ihtimalini azaltmaktadır (Yorulmaz, 2019: 82). Vasilikos projesi ise, GKRY'nin, ABD ve Avrupa Birliği (AB) desteklemesi ile bir LNG terminali kurulmasının ve enerji bağlamında ticaret merkezi olmak istemesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu noktada, projeye göre Afrodit ve Leviathan bölgelerindeki doğalgazın inşa edilmesi düşünülen tesise taşınarak, burada işlenmesini amaçlamaktadır. GKRY tasarladığı bu plan için tüm antlaşmaları teminat altına alabilmek adına ABD ve Fransa'ya askeri üs tesis etme yetkisi sağlamıştır (Yorulmaz, 2019: 82). Görüldüğü gibi enerji mücadelesinde geline noktanın tarafını yalnız kıyı devletleri değil, aynı zamanda ABD ve Avrupa devletleri de oluşturmaktadır.

Türkiye'nin 2011 yılında KKTC ile imzaladığı kıta sahanlığı antlaşmasından sonra attığı en önemli adım, Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile 27 Kasım 2019'da imzaladığı "Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası" olmuştur (Mutabakat Muhtırası, 2019). Bu antlaşmanın ardından Türkiye ile Libya bir de, 30 Aralık 2019'da Güvenlik ve Askeri İşbirliği Antlaşması imzalamıştır. İmzalanan bu antlaşma ile Türkiye, Libya'dan aldığı davet üzerine Libya'ya asker göndermiştir (TBMM, 2020). Mutabakat Muhtırası ile birlikte ise Türkiye, batı sınırlarının bir bölümünü belirlemiştir. Ayrıca Türkiye, yapılan bu antlaşma ile kendisini Antalya Körfezi gibi dar bir alana hapseden antlaşmaların önüne geçmeyi başarmıştır. Türkiye atmış olduğu siyasi ve diplomatik adımlarla, Doğu Akdeniz'i dış politikasının ana gündem konusu haline getirmiştir. Bu minvalde, Libya'nın istikrarı da, Türkiye'nin ulusal güvenlik anlayışının kritik bir parçası olmuştur. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde, Türkiye ile Libya arasında yapılan mutabakatın içeriği aktarılacak; adından mutabakatın yaratmış olduğu sonuçlar değerlendirilecektir. Akabinde, Doğu Akdeniz'de gözü olan diğer devletlerin vermiş olduğu tepkiler çözümlenmeye çalışılacaktır.

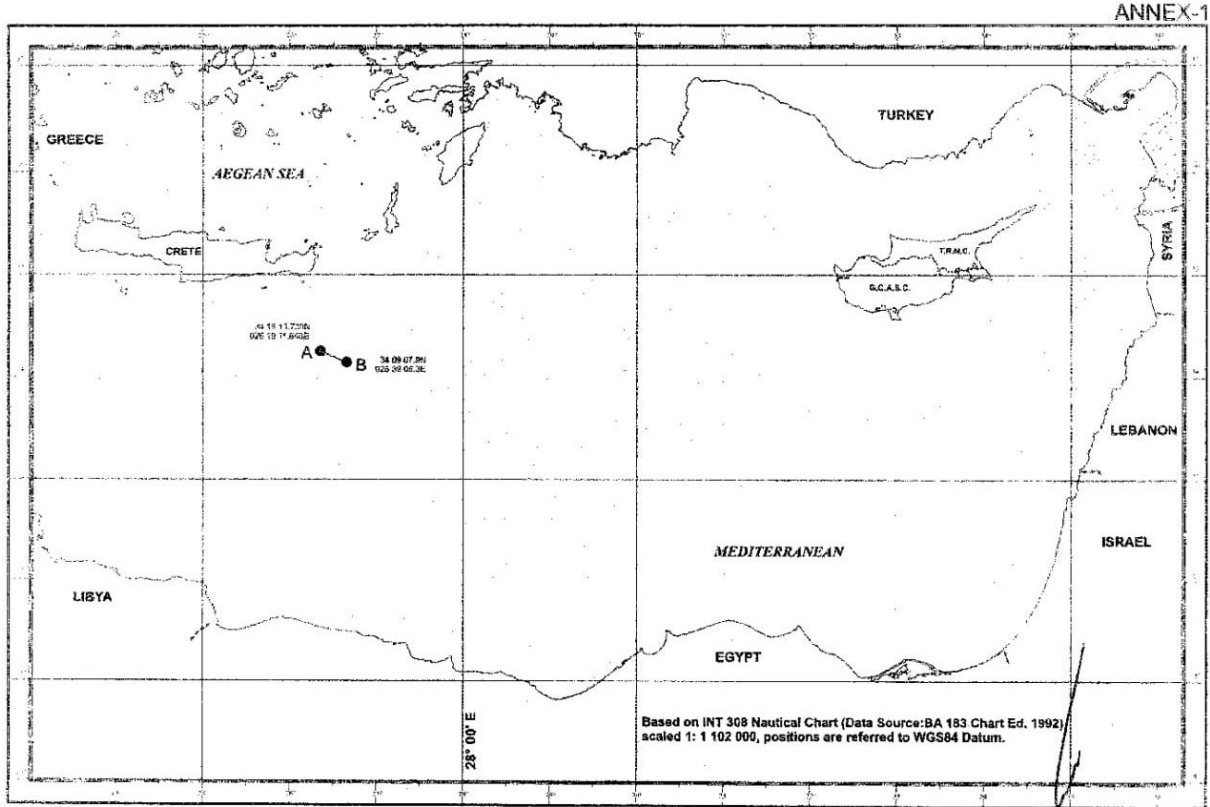
3. TÜRKİYE-LİBYA MUTABAKATI

Türkiye'nin Doğu Akdeniz'deki kıta sahanlığı sınırlarına ilişkin durumu 2004 yılında BM'ye aktarılmış⁸ ardından, 13 Kasım 2019 tarihinde Türkiye'nin deniz sınırlarının bölgeye bakan adalarının karasularına kadar uzandığı BM nezdinde resmiyete dökülmüş, Türkiye'nin kıyı şeridinin izdüşümüne ve kıta sahanlığına engel teşkil edecek bir etki yaratmayacağı belirtilmiştir. Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti ile gerçekleştirilen ikili görüşmeler sonucunda Türkiye'nin Doğu Akdeniz için BM'ye bildirdiği kıta sahanlığının güneybatısını karşılayan 18,6 deniz mili hattı için Türkiye ile Libya Ulusal Mutabakat Hükümeti arasında "Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası" 27 Kasım 2019 tarihinde imzalanmıştır. İmzalanan bu mutabakat ile birlikte iki ülke arasındaki işbirliğini sağlamlaştırmak ve Doğu Akdeniz için uluslararası hukuktan doğan hakların korunması amaçlanmış ayrıca adı geçen mutabakat uluslararası hukuka mutabık, hakkaniyet prensibi gözetilerek gerçekleştirilmiştir (Mutabakat Muhtırası, 2019). Türkiye'nin deniz yetki alanlarını tayin etmek amacıyla imzaladığı mutabakat bölgedeki dengeleri değiştirmek anlamında önemli bir atılım olmuştur. Türkiye ile Libya arasında imzalanan mutabakat ile birlikte Türkiye'nin, Yunanistan haricinde kalan batı sınırı belirlenmiştir. Libya'nın Derne-Tobruk ve Bardiyah kıyı çizgisinden Türkiye'nin Marmaris-Fethiye-Kaş kıyı çizgisine tekabül eden deniz sahaları iki ülkenin kıta sahanlığı olarak belirlenmiştir (Özekin, 2020: 40).

Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası, her iki ülke içinde siyasi ve hukuki bazı yükümlülükler doğurmuştur. Türkiye ile Libya'nın Akdeniz'deki kıta sahanlığı ve MEB sınırları A noktasından (34° 16' 13.720''K- 026° 19' 11.640''D) başlayıp B noktasında (34° 09' 07.9''K- 026° 39' 06.3''D) son bulacak şekilde belirlenmesi uygun görülmüştür. Ayrıca mutabakat metninde ortay hat şeklinde tanımlanan sınırın saptanmasında temel alınan karşılıklı kıyı hatlarının apsileri de belirlenmiştir (Mutabakat Muhtırası, 2019). Mutabakatın deniz yetki alanlarının sınırlandırılmasına ilişkin üç önemli hükmünü de, ele almakta fayda vardır. İlk olarak taraflar arasında yaşanacak herhangi bir anlaşmazlık durumunda her iki ülke de karşılıklı işbirliği çerçevesinde,

⁸ 02 Mart 2004 tarihinde Türkiye, BM'ye sadece Doğu Akdeniz'deki Türk kıta sahanlığı doğu sınırının 32° 16' 18'' D boylamından geçtiğini belirtmiştir. Bu noktada, batı ve güney sınırının nereden geçtiği açıklanmamıştır.

diplomasi yollarını kullanarak bir uzlaşma sağlayacaktır. İkinci olarak taraflardan birinin MEB'inden başlayıp diğerinin MEB'ine uzanan doğal kaynakların tespit edilmesi neticesinde, kaynakların nasıl işletileceği konusunda işbirliği gerçekleştirebileceklerdir. Son olarak, Türkiye veya Libya'nın üçüncü bir devlet ile MEB sınırlandırması müzakerelerine başlaması halinde, resmi bir anlaşma yapmadan evvel karşılıklı görüşme ve bilgilendirme yapması gerektiği belirtilmiştir (Mutabakat Muhtırası, 2019).

Harita 2. Türkiye ve Libya Arasında İmzalanan Mutabakata İstinaden Belirlenen Deniz Yetki Alanlarının Sınırları

Kaynak: Mutabakat Muhtırası (2019)

Diğer yandan, Türkiye ve Libya arasında yapılan mutabakat, her iki taraf içinde siyasi ve hukuki bazı sonuçlara sebep olmuştur. İlk olarak Türkiye, Libya ile yaptığı mutabakat öncesine kadar GKRY'nin yapmış olduğu deniz yetki sınırlandırmalarına itiraz eden devlet pozisyonundan, belirttiği hukuki yaklaşımlarının bir başka kıyıdaş devlet nazarında da kabul edildiği ve bu yaklaşımları fiilen gerçekleştirebildiği bir devlet pozisyonuna geçmiş olmasıdır (Acer, 2019: 12). Bu bağlamda, Doğu Akdeniz'de deniz yetki alanlarının sınırlandırılması, Türkiye'nin hukuki açıdan kuvvetlenmesi yönünde hayati rol oynamıştır. Türkiye, Libya ile yaptığı anlaşmada sınırlandırmanın her iki devlet açısından da hakça uygun bir halde olması gerektiği ve kıyı uzunlukları arasındaki farkın büyüklüğünün en mühim unsur olduğunu bu mutabakatla saptanmıştır (Acer, 2019: 12). Bu noktada, anlaşma metninde yer alan "Bütün ilgili faktörler göz önünde bulundurularak, adil ve hakça sınırlandırılmasının yapılmasını kararlaştırmış olarak..." (Mutabakat Muhtırası, 2019) ifadesi de, Türkiye'nin uluslararası hukukun ilgili kaideleriyle örtüştüğünü gösteren yaklaşımının, yapılan mutabakatla daha somut bir hal aldığını göstermiştir. İkinci olarak, Türkiye ile Libya anlaşmasının meydana getirdiği sınırın, diğer ülkeleri bu bölgede yapacağı muhtemel sınır anlaşmaları yönünden zorlayacağı ileri sürülebilir. Bu minvalde, Türkiye, Yunanistan, Mısır ve GKRY'nin Libya ile yapacağı herhangi bir sınırlandırma anlaşmasına mani olmaktadır. Mutabakatın yaratmış olduğu diğer bir mühim etki ise Türkiye'nin bölgede doğal kaynakları arama ve işletme eylemlerinin resmi bir dayanak kazanmasını elde etmiş olmasıdır (Özekin, 2020: 40).

Türkiye ve Libya arasında yapılan bu mutabakat Doğu Akdeniz'e kıyıdaş olan diğer ülkeler için huzursuzluk yaratmış ve hukuki sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur. İlk olarak, Libya Başkanlık

Konseyi Başkanı tarafından imza atılan bu mutabakatın, Libya'nın iç hukuk düzeninde yapılması gerekli olan onay süreçlerinden geçememesi durumu ortaya çıkmıştır. İkinci olarak da, Yunanistan, AB, GKRY, Mısır ve İsrail'in Türkiye ve Libya arasında yapılan bu mutabakatın Libya açısından tasdik edilmesine mani olma çabaları meydana gelmiştir (Acer, 2019: 13). Ayrıca mutabakatın ardından, Türkiye ile Libya arasında 30 Aralık 2019'da Güvenlik ve Askeri İşbirliği Antlaşması'nın imzalanmasıyla Libya'ya asker gönderme yetkisi talep edilmiş ve 2 Ocak'ta Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) tarafından kabul edilmiştir (TBMM, 2020). Bu durum, Türkiye'nin özellikle Doğu Akdeniz'de enerji üzerindeki çıkarları başta olmak üzere küresel ve bölgesel kapsamdaki çıkarlarını güvence altına alma anlamında kritik bir rol oynamaktadır. Yapılan bu antlaşmalar itibarıyla Türkiye hem kendi çıkarlarını korumuş olacak hem de Libya'nın geleceği bağlamında söz sahibi olacaktır. İki ülke arasında yapılan mutabakat, Libya Ulusal Mutabakat Konseyi'nde 6 Aralık 2019'da onaylanarak Libya'nın iç hukukunda yer almıştır ve BM'ye deklare edilmesi ile antlaşma dünya çapında duyurulmuştur (Yaycı, 2020: 36). Ancak, Haftar'ın bu antlaşmalara karşıt görüşte olduğunu açıklaması, yönetimi ele alması halinde bu antlaşmaları tek taraflı olarak iptal edeceğinin işareti olmuştur (Al-Shraq Strategic Research, 2020).

Öte yandan, Yunanistan, AB, GRKY, Mısır ve İsrail'in mutabakata yönelik geliştirdikleri söylemler de huzursuzlukların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Mutabakatın imzalandığının ilan edilmesinin ardından en başta Yunanistan'dan katı tepkiler gelmiştir. Yunanistan Dış İşleri Bakanlığı bir bildiri yayımlayarak Libya ile Türkiye'nin denizden bir komşuluğunun bulunmadığını belirtmiş ve yapılan mutabakatın uluslararası hukuka uygun olmadığını ifade etmiş sonrasında BM'ye mutabakat hakkında resmi olarak itirazda bulunmuştur. Ayrıca Yunanistan Dış İşleri Bakanı Nikos Dendias, Libya'nın gerçekleştirdiği mutabakatı Yunanistan'a sunmaması halinde, Libya büyükelçisi Muhammed Yunus Menfi'yi persona non grata (istenmeyen kişi) ilan edeceğini açıklamıştır (Hellenic Republic Ministry of Foreign Affairs, 2019). Ardından, 6 Aralık 2019'da Libya büyükelçisini istenmeyen kişi ilan ederek 72 saat içinde ülkeyi terk etmesini istemiştir (Deutsche Welle, 2019). Yunanistan, Türkiye ile Libya arasında yapılan bu antlaşmaları hükümsüz kılabilmek adına Haftar'ı davet etmiş ve AB ülkeleri ile görüşmeler düzenleyerek kendi pozisyonunu güçlendirmeye çalışmıştır. Söz konusu mutabakat hakkında Mısır hükümeti de, Yunanistan gibi antlaşmayı hukuka aykırı ve hükümsüz olarak gördüğünü belirterek, antlaşmanın diğer ülkelerin paylarını etkilemeyeceğini öne sürmüştür. Yunanistan'dan farklı olarak Mısır, açıklamalarda bulunmanın ötesinde deniz alanlarında askeri uygulamaları harekete geçirdiğini de ifade etmiştir (Acer, 2019: 14). Ayrıca Mısır, Libya ile sınırlarında bulunan doğal kaynaklardan yararlanma düşüncesi ile Haftar'ı destekleyen ülke pozisyonundadır (Kurt, 2020: 17). AB'nin söz konusu mutabakata verdiği tepki değerlendirildiğinde ise, birbiriyle çelişen ifadeler yer verildiği görülmektedir. AB, Türkiye'nin Libya'nın meşru hükümeti ile gerçekleştirdiği mutabakatı eleştirmiş GKRY'nin haklarının ihlal edildiğini öne sürmüş ve Türkiye'nin iyi komşuluk münasebeti kapsamında davranmasını vurgulamıştır. AB Konseyi 12 Aralık 2019'da Brüksel'de gerçekleştirdiği toplantıda, bu mutabakatın kabul edilmez olduğunu, bu bağlamda Yunanistan ve GKRY'nin tarafında olduklarını ve Türkiye'nin ikaz edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (European Council, 2019). GKRY ve Yunanistan'ın AB üyesi oldukları göz önüne alındığında, Türkiye ve Libya arasında yapılan mutabakat konusunda AB'nin yanlı bir yaklaşım sergilediği ileri sürülebilir.

Libya'nın Doğu Akdeniz bağlamında, sahip olduğu konum, oldukça zengin hidrokarbon rezervlerine sahip olması ve istikrarı açısından henüz nihai bir raddeye varmamış olması nedeniyle uluslararası aktörlerin mücadele sahası haline gelmiştir. Rusya ekonomi ve dış politika stratejilerini, enerji kaynakları üzerine kurmuş olan bir ülke olarak, gelirlerinin yarısından fazlasını enerji kaynaklarından elde etmektedir. AB'nin enerji ihtiyacının büyük bir kısmını Rusya'dan karşıladığı göz önünde bulundurulduğunda, Rusya için önemli olan enerjiden elde ettiği gelirlerin sürekliliğini sağlamak ve Avrupa pazarındaki tekel olma durumunu muhafaza etmektir (Gürsoy & Seyaz, 2015: 203). Bu nedenle Rusya, Doğu Akdeniz'deki enerji oyunlarına dâhil olarak kıyıdaş devletlerle ikili görüşmeler gerçekleştirmeye ve çıkarları doğrultusunda hareket etmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda, Kaddafi döneminde Libya'nın en önemli destekçilerinden biri olan Rusya, 2011'de Kaddafi yönetimine karşı

gerçekleştirilen insani müdahale kapsamında yapılan askeri operasyona istemeyerek sessiz kalsa da,⁹ operasyonun rejimi değiştirmesi sonucu Libya politikasında köklü değişiklikler yapmıştır (Abomo, 2019: 248). Kaddafi dönemi sonrasında Rusya, iletişim kanallarını açık tutmuş ve Mısır ile ilişkilerini iyi yönde ilerlettikçe Haftar'ı desteklemeye başlamıştır. Bunun durumun en somut örneğini de, 7 Nisan'da Haftar'ın saldırılarının durmasını öngören kararı veto etmesiyle göstermiştir (İnat ve Duran, 16: 2020). Türkiye ile Libya arasında gerçekleştirilen mutabakat ile birlikte Rusya ile Türkiye arasındaki diplomatik iletişim de hız kazanmıştır. Bu noktada, Vladimir Putin 8 Ocak 2019 tarihinde Türkiye'yi ziyaret ederek, Recep Tayyip Erdoğan ile görüşmüş ve Libya'daki çözüm süreci konusunda görüşmeler gerçekleştirmişlerdir (İletişim Başkanlığı, 2019). Rusya'nın Doğu Akdeniz'deki çıkarları bağlamında, ilgili aktörlerle iletişimini hızlı bir şekilde sağlaması ve ikili görüşmeler gerçekleştirmesi, bölgede oluşan enerji denkleminin dışında kalmak istememesini kanıtlar niteliktedir.

Bölgede yaşanan enerji odaklı olarak gelişen güç mücadelesi kapsamındaki askeri hareketlilikler, NATO'nun güney kanadının emniyetini temin etmek ve Ortadoğu'daki bölgesel gelişmelere dâhil olabilmek anlamında Doğu Akdeniz, ABD için önemli bir bölge olmuştur. Soğuk Savaş sonrasında özellikle 6. Filo ile bölgede varlığını hissettiren ABD, Doğu Akdeniz'de enerji rezervlerinin bulunmasıyla birlikte bölgede etkin bir şekilde rol oynama çabası içinde olmuştur (Özekin, 2020: 23). İsrail ve Kıbrıs adasının açıklarında doğalgaz kaynaklarının saptanmasında ve çıkarılmasında aktif olan ABD'ye bağlı Nobel Enerji Şirketi'nin Doğu Akdeniz'de hisse sahibi olması¹⁰ ABD'nin bölgede bulunan kaynaklar için söz hakkının bulunmasını istemesinin bir göstergesidir. ABD, İsrail, Mısır, GKRY kapsamında gerçekleşen işbirliklerini destekleyerek, bölgede Rusya'nın Kuzey Akım-2¹¹ projesine seçenek oluşturmayı amaçlamaktadır (Karagiannis, 2016: 3). Ayrıca ABD'nin küresel politikaları kapsamında, Doğu Akdeniz, Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Asya Pasifik bölgelerinde hareket edebilmek anlamında mühim bir geçiş yolu pozisyonundadır. Bu minvalde, Doğu Akdeniz'de hâkimiyet kurabilmek ABD'ye Ortadoğu bölgesinde hızlı bir şekilde hareket edebilme imkânı sağlayacaktır. ABD'nin Libya açısından yaklaşımı ele alındığında, Kaddafi'nin devrilmesi sürecinde NATO müdahalesine öncülük yapmış ve Libya büyükelçisinin öldürülmesinden sonra angajman düzeyini aşamalı olarak düşürmüş ancak ülkedeki gelişmelere kayıtsız kalmamıştır. ABD bir yandan, Doğu Akdeniz'deki enerji yarışında Türkiye'nin yapacağı hamlelerden endişe duymuş ve Yunanistan Mısır ve İsrail'in tarafında yer almıştır. Özellikle Türkiye'nin Libya'ya asker gönderme tezkeresinin TBMM'nin onayından geçmesinden sonra ABD başkanı Donald Trump, Recep Tayyip Erdoğan'a Libya'da daha fazla karışıklık istemediğine dair görüşlerini iletmiştir. Öte yandan, ABD hem Haftar ile temaslarını sürdürmeye devam etmekte hem de Haftar'e destek olan Fransa ve Rusya'yı bölgede dengede tutmaya çalışmaktadır. Bu minvalde, ABD için Türkiye'nin yapacağı hamleler, Rusya ve Fransa'nın dengelenmesi açısından önemli bir hal almaktadır (Kurt, 2020: 15). Bu durum içerisinde önemli bir çelişki barındırsa da ABD'nin Türkiye'nin dengeleyici rolünü sorun haline getirmeyeceğine işaret etmektedir.

SONUÇ

Devletlerin enerjiye olan ihtiyaçları, enerji arzı ve enerji güvenliği gibi konuları, devletlerarasındaki ilişkilerde önemli bir durum haline getirmiştir. Küreselleşen dünyada gittikçe artan enerji rekabetleri, ülkelerin siyasi ve ekonomik davranışlarını etkileyen temel bir öge olmuştur. Bu bağlamda, Doğu Akdeniz'in jeopolitik konumu nedeniyle ülkelerin bölge üzerindeki politikalarının etkisi azımsanmayacak kadar fazla olmuştur. Jeopolitik konumunun Doğu Akdeniz'e sağladığı yararların yanı sıra, enerji arzının temin edilmesinde emniyetli geçiş yollarına sahip olan bölge, bu nitelikleriyle Soğuk Savaş'tan bu yana devletlerin çıkarlarının çatıştığı önemli bir coğrafya haline gelmiştir. Doğu Akdeniz'de özellikle 2000'li yılların başlarında bulunan hidrokarbon rezervleri kıyıdaş

⁹ Rusya, Libya'da insani müdahale çerçevesinde gerçekleştirilen operasyonda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde çıkan Libya'nın halkını koruma sorumluluğunun hatırlatıldığı ve barış ve güvenliği korumakla sorumlu olduğunun vurgulandığı 1970 sayılı karara olumlu oy kullanırken, acil ateşkesin talep edildiği ve uçuşa yasak bölgenin oluşturulmasının onayladığı 1973 sayılı karara ihtiyatla yaklaşarak çekimsiz oy kullanmıştır.

¹⁰ Nobel Enerji Şirketi'ni Leviathan'da %40, Tamar'da %36, Afrodit'te %70 hisse sahibidir.

¹¹ Kuzey Akım-2, Rusya'nın Baltık Denizi kıyısından başlayarak deniz boyunca Almanya'ya kadar inen doğal gaz boru hattıdır.

devletlerarasında uyuşmazlıklara sebep olmuş ve Doğu Akdeniz’i enerji rekabetlerinin yaşandığı bir bölge durumuna getirmiştir. Bu minvalde, Doğu Akdeniz’e kıyıdaş olan Türkiye ve Libya, bulunan rezervlerden pay elde etmek ve buna ilişkin olarak ekonomilerini geliştirmek anlamında, Doğu Akdeniz’deki enerji politikalarını yeniden şekillendirmişlerdir.

Doğu Akdeniz’de yaşanan problemlerin temel dayanağını oluşturan deniz yetki alanlarının sınırlandırılması sorunları, birçok gerginliğin yaşanmasına sebep olmuştur. Özellikle GKRY’nin diğer devletlerle imzalamış olduğu Türkiye’nin ve KKTC’nin deniz yetki alanlarını hiçe sayan sınırlandırma antlaşmaları, Türkiye ve KKTC’nin itirazları ve bölgedeki haklarını savunmak için aldıkları güvenlik önlemleri ile somutlaşmıştır. Bu uyuşmazlıklar, Türkiye ile Yunanistan arasında çok uzun zamandır var olan Kıbrıs meselesini çıkmaza getirirken, problemlerin daha da karışık bir hal almasına sebep olmuştur. Doğu Akdeniz’de enerji çerçevesinde, Türkiye’nin esas problemi enerji işbirliği konusunda yalnız kalması ve kıyıdaş herhangi bir ülke ile arasında kıta sahanlığı veya MEB’e yönelik bir antlaşma bulunmaması olmuştur. Ancak Libya ile 2019 yılında imzaladığı mutabakatla birlikte bölgedeki denklemler Türkiye lehine yeniden oluşmaya başlamıştır.

Arap Baharı’ndan beri sürmekte olan Libya krizi, Türkiye’nin 27 Kasım 2019 tarihinde Birleşmiş Milletler tarafından yasal hükümet olarak görülen, Ulusal Mutabakat Hükümeti ile imzaladığı “Deniz Yetki Alanları Sınırlandırma Antlaşması” ve 30 Aralık 2019’da Güvenlik ve İşbirliği Antlaşması ile yeni bir boyut kazanmıştır. Bu antlaşmalarla birlikte Türkiye ve Libya Doğu Akdeniz’de önemli kazanımlar elde ederken, diğer yandan Türkiye, Libya’daki kriz kapsamında söz hakkı olan bir ülke olmayı başarmıştır. Bu iki antlaşma, Doğu Akdeniz’de karşılıklı bir şekilde kıyıları bulunan Libya ile Türkiye’nin Doğu Akdeniz’deki konumlarını güçlü kılmış ve Türkiye’yi dışlayarak, bölgede hâkim olmak isteyen diğer ülkeleri de huzursuz etmiştir. 1982 Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi’nin hakkaniyet ilkesi kapsamında deniz yetki sınırlarının belirlenmesi her iki ülkenin de çıkarına olmuştur.

Türkiye, Libya ile gerçekleştirdiği mutabakatla birlikte, daha önce kendi aleyhine yapılan mevcut antlaşmalara hukuki temellerde itiraz etmekle kalmayıp, hukuki temelleri gözeterek antlaşma yapan bir ülke konumuna gelmiştir. Türkiye, Doğu Akdeniz’deki yetki alanlarının sınırlandırmasının nasıl gerçekleşeceği yönündeki yaklaşımlarını başka bir ülke ile yaptığı antlaşma ile hakkaniyet ilkesini temellerinde antlaşma yaparak kabul ettirmeyi başarmıştır. İmzalanan bu antlaşma ile beraber her iki ülkede birbirlerinden habersiz başka bir ülke ile antlaşma gerçekleştiremeyecektir ve bu durumda Türkiye kendi aleyhine, Libya ile antlaşma yapabilecek diğer ülkeleri engellemiş olacaktır. Ayrıca Libya ile gerçekleştiren mutabakat, Türkiye’yi devre dışı bırakan East-Med projesini sönük bırakacak bir hamle olmuştur. Sonuç itibarıyla Türkiye, enerji bağlamında dışa bağımlı olan durumunu en aza indirebilmek, döviz talebini aşağı çekebilmek ve enerji kapsamında ticaret noktası olabilmek amaçlarıyla hayati bir değere sahip bu kaynaklar üzerinde mücadelesini sürdürmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’nin diğer kıyıdaş ülkelerle de iyi ilişkiler geliştirip, ikili antlaşmalar yapması faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Abomo, P. T. (2019). *R2P and the US intervention in Libya*. Switzerland: Palgrave Macmillan
- Acer, Y. (2019). *Doğu Akdeniz’de deniz yetki alanları ve Türkiye-Libya mutabakatı*. İstanbul: Seta Yayıncılık.
- Alkanat, A. (2020). *Avrupa Birliği’nin Libya politikası*. İstanbul: Seta Yayıncılık.
- Al-Shraq Strategic Research (2020). URL: <https://research.sharqforum.org/author/deniz-baran/?lang=tr>, Erişim Tarihi: 19.06.2020.
- Balık, İ. (2018). Türkiye’nin Deniz Yetki Alanları ve Kıyıdaş Ülkelerle Yetki Alanı Anlaşmazlıkları. *Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergisi*, 11(1), 86-98.
- Balkaş, Ö. (2011). *Doğu Akdeniz’de Petrol ve Doğal Gaz Gerginliği ve Hükümlerlik Savaşları*. TMMOB Jeoloji Mühendisleri Odası, Ankara
- Baylis, J. (2008). Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 5(18), 69-85.

- Birleşmiş Milletler (2015). Resolution 2259. URL: <https://undocs.org/S/RES/2259>, Erişim Tarihi: 21.05.2020.
- Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi (2020). URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclose.pdf, Erişim Tarihi: 21.05.2020.
- Bradford, E. (2004). *Akdeniz, bir denizin portresi*. (Çev. A. Fethi). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Braudel, F. (1989). *Akdeniz ve Akdeniz dünyası*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- British Petroleum Statistical Review of World Energy (2019). *Full report*. URL: <https://www.enerjiportali.com/wp-content/uploads/2019/06/BP-Statistical-Review-2019.pdf>, Erişim Tarihi: 17.06.2020.
- Buzan, B. (2015). *İnsanlar, devletler ve korku*. (Çev. E. Çıtak). İstanbul: Röle Akademik Yayıncılık.
- Caner, C., & Şengül, B. (2018). Devrimler, Kaos ve İstikrar Arayışları İçinde Libya: Tarihsel ve Yapısal Bir Analiz. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 3(6), 45-70.
- Cherp, A., & Jewell J. (2011). The three perspectives on energy security: Intellectual history, disciplinary roots and the potential for integration. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 3(4), 202-212.
- Deutsch Welle Türkçe (2019). *Yunanistan Libya Büyükelçisini Ülkesine Gönderiyor*. URL: <https://www.dw.com/tr/yunanistan-libya-b%C3%BCy%C3%BCkel%C3%A7isini-%C3%BCikesine-g%C3%B6nderiyor/a-51554912>, Erişim Tarihi: 17.06.2020.
- Doğru, S. (2015). Doğu Akdeniz’de Hidrokarbon Kaynakları ve Uluslararası Hukuka Göre Bölgedeki Kıta Sahaneliği ve Münhasır Ekonomik Bölge Alanlarının Sınırlandırılması. *TBB Dergisi*, 2015(119), 504-553
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2017). *Dünya ve Türkiye enerji tabii kaynaklar görünümü*. UL: https://www.enerji.gov.tr/Resources/Sites/1/Pages/Sayi_15/files/downloads/Sayi_15.pdf, Erişim Tarihi: 16.06.2020.
- Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (2020). *Enerji diplomasisi*. URL: <https://www.enerji.gov.tr/TR/Sayfalar/Enerji-Diplomasisi>, Erişim Tarihi: 17.06.2020.
- European Council (2019). *European Council conclusions*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/41768/12-euco-final-conclusions-en.pdf>, Erişim Tarihi: 17.06.2020.
- Fidan, L. (2011). Türkiye’nin jeostratejik konumu açısından Türkiye üzerindeki enerji hatlarının durumu ve bunun Türkiye jeopolitiğinde kullanılması. H. Çomak (Ed.), *Dünya jeopolitiğinde Türkiye*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Gürsoy, S. İ., & Seyaz, A. (2015). Rusya’nın enerji politikaları: Dar etkiden geniş etkiye geçiş. H. Çomak, C. Sancaktar, Z. Yıldırım (Ed.), *Enerji diplomasisi*. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Hallet, D., & Clark-Lowes, D. (2017). *Petroleum geology of Libya*. Amsterdam: Elsevier.
- Hellenic Republic Ministry of Foreign Affairs (2019). *Interview of the Minister of Foreign Affairs, Nikos Dendias, on SKAI TV’s “Simera”, with journalists D. Oikonomou and M. Anastasopoulou*. URL: <https://www.mfa.gr/en/current-affairs/top-story/interview-of-the-minister-of-foreign-affairs-nikos-dendias-on-skai-tvs-simera-with-journalists-oikonomou-and-anastasopoulou-december-2019.html>, Erişim Tarihi: 17.06.2020.
- İnat, K., & Duran, B. (2020). Türkiye’nin Doğu Akdeniz politikasının temel parametreleri. K. İnat, M. Ataman, B. Duran (Ed.), *Doğu Akdeniz ve Türkiye’nin hakları*. İstanbul: Seta Yayıncılık.
- Karagiannis, E. (2016). Shifting Eastern Mediterranean Alliances. *Middle East Quarterly*, 23(2), 1-11.

- Kararları Kanunu (1982). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2674.pdf>, Erişim Tarihi: 17.06.2020.
- Kedikli, Ö., & Çalağan, Ö. (2017). Enerji alanında bir rekabet sahası olarak Doğu Akdeniz'in önemi. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2017(1), 120-138.
- Kılınç Pala, P. B. (2019). *Enerji, güvenlik ve neorealizm: Türkiye'nin enerji güvenliği geliştirme kabiliyeti*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Klare, M. T. (2008). Energy security. P. D. Williams (Ed.), *Security studies: An introduction*. New York: Routledge.
- Kurt, V. (2020). *27 Kasım antlaşmasından Berlin Konferansı'na Libya'da yeni denklem*. Ankara: Seta Yayıncılık.
- Lacher, W. (2020). *Libya's fragmentation: Structure and process in violent conflict*. London: I.B. Tauris.
- O'Sullivan, S. (2018). *Military intervention in the Middle East and North Africa: The Case of NATO in Libya*. New York: Routledge.
- Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC) (2018). *Libya facts and figures*. URL: https://www.opec.org/opec_web/en/about_us/166.htm, Erişim Tarihi: 21.05.2020.
- Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC) (2019). *Annual report*. URL: https://www.opec.org/opec_web/static_files_project/media/downloads/publications/AR%202019%20for%20web.pdf, Erişim Tarihi: 19.06.2020.
- Özekin, M, K. (2020). Doğu Akdeniz'de değişen enerji jeopolitiği ve Türkiye. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 16(33), 1-53.
- Özgen, C. (2013). Doğu Akdeniz'de enerji güvenliğine yönelik bir girişim: Akdeniz kalkını hareketi. *Akademik Orta Doğu Dergisi*, 8(1), 101-114.
- Pamir, A. N. (2003). *Dünyada ve Türkiye'de enerji politikaları: Türkiye'nin enerji kaynakları ve enerji politikaları*. URL: https://metalurji.org.tr/dergi/dergi134/d134_73100.pdf, Erişim Tarihi: 18.05.2020.
- Pamir, A. N. (2020). *Libya petrol ve Doğu Akdeniz*. URL: <http://www.butundunya.com/pdfs/2020/02/085-092.pdf>, Erişim Tarihi: 21.05.2020.
- Pazarcı, H. (2018). *Uluslararası hukuk*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Raphael, S., & Stokes, D. (2016). Energy Security. Alan C. (Ed.), *Contemporary security studies*. United Kingdom: Oxford University Press.
- Sevim, C. (2012). Küresel enerji jeopolitiği ve enerji güvenliği. *Journal of Yasar University*, 7(26), 4378-4391.
- Şeker, B. Ş. (2020). Doğu Akdeniz enerji güvenliği eksenli: Yunanistan-GKRY'nin muhtemel politikalarının analizi ve Türkiye'nin tutumu, D. Güler, A. Yıldız, İ. Savaş (Ed.), *Yeni deniz güvenliği sistemi ve Doğu Akdeniz*. İstanbul: Tasam Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi (2020). *Genel Kurul Tutanağı*. URL: https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_sd.birlesim_baslangic?P4=23390&P5=H&web_user_id=18691588&PAGE1=89&PAGE2=182, Erişim Tarihi: 19.06.2020.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2013). GKRY'nin sondaj faaliyetleri Hk. URL: http://www.mfa.gov.tr/no_-170_-14-haziran-2013_-gkry_nin--sondaj-faaliyetleri-hk_.tr.mfa, Erişim Tarihi: 18.06.2020.
- Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Libya Devleti Ulusal Mutabakat Hükümeti Arasında Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat Muhtırası (2019). URL: <https://resmigazete.gov.tr/eskiler/2019/12/20191207.pdf>, Erişim Tarihi: 21.05.2020.

- Türkiye Cumhuriyeti İletişim Başkanlığı (2019). *Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Putin Telefonda Görüştü*. URL: <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdoganile-rusya-devlet-baskani-putin-telefonda-gorustu>, Erişim Tarihi: 21.05.2020.
- Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (2019). *2018 Yılı Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu*. URL: <http://www.tpao.gov.tr/file/2003/sector-raporlari-2018-2735e5d18395d1ba.pdf>, Erişim Tarihi: 18.06.2020.
- United Nations Security Council (1992a). *Items relating to the Libyan Arab Jamahiriya (Resolution 731)*. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/2016-03/S-RES-731-1992.pdf>, Erişim Tarihi: 17.06.2020.
- United Nations Security Council Resolution (1992b). *Items relating to the Libyan Arab Jamahiriya. (Resolution 731)*. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/2016-03/S-RES-731-1992.pdf>, Erişim Tarihi: 17.06.2020.
- United States Geological Survey (2010). *Assessment of undiscovered oil and gas resources of the Nile Delta Basin Province, Eastern Mediterranean*. URL: <https://pubs.usgs.gov/fs/2010/3027>, Erişim Tarihi: 19.06.2020.
- Viyana Antlaşmalar Hukuku Sözleşmesi (1969). URL: <http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/altipar/Okuma/Viyana%20Andlasmalar%20Hukuku%2069.pdf>, Erişim Tarihi: 18.06.2020.
- Yaycı, C. (2012). Doğu Akdeniz'de Deniz Yetki Alanlarının Paylaşılması Sorunu ve Türkiye. *Bilgi Strateji*, 4(6), 1-70
- Yaycı, C. (2020). Türkiye Libya arasında imzalanan Münhasır Ekonomik Bölge Antlaşması'nın sonuç ve etkileri. *Kriter Dergisi*, 4(42), 34-37
- Yıldız, D. (2008). *Tarihi geçmişi, stratejik önemi ve su sorunu açısından Akdeniz'in doğusu*. İstanbul: Bizim Yayınlar Kitabevi.
- Yorulmaz, R. (2019). Sıcak gündem: Doğu Akdeniz. *Ortadoğu Analiz Dergisi*, 10(88), 80-83.

